Vol. 5, Series. 14, No. 1, Spring 2026/ 149 - 180
doi: https://doi.org/10.22083/ssa.2026.588224.1140

Analyzing Spatial Atmospheres in the Tehran Museum of the Islamic Revolution and Holy Defense through Gernot Böhme's Atmospheric Theory

Sara Chegini, *PhD Researcher in Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Islamic Azad University, Qazvin Branch, Qazvin, Iran. Email: sa.chegini@iau.ac.ir*

Extended Abstract

Introduction: Contemporary architectural discourse has increasingly shifted its focus from the objective properties of space toward the experiential and affective dimensions of human–environment relations. Within this perspective, atmosphere has emerged as a key concept for understanding how spatial qualities are perceived, felt, and embodied. Gernot Böhme conceptualizes atmosphere as an in-between phenomenon that emerges through the interaction between material environments and bodily perception, thereby transcending the traditional subject–object dichotomy. Despite growing scholarly interest in atmospheric studies, relatively little attention has been paid to the role of atmosphere in memorial museums, particularly in the context of spaces dedicated to war remembrance. This study investigates the spatial atmosphere of the Tehran Museum of the Islamic Revolution and Holy Defense, examining how atmospheric qualities emerge through the interplay between architectural materiality and embodied experience and how they contribute to the perception of memory, meaning, and historical presence.

Methods: This qualitative study adopts an interpretive phenomenological approach to examine the emergence and transformation of spatial atmosphere in the Tehran Museum of the Islamic Revolution and Holy Defense. Atmosphere is conceptualized as a relational and experiential quality that emerges in the in-between of environmental conditions and embodied perception. The unit of analysis is defined as a spatial-perceptual situation with the potential to generate atmospheric qualities, rather than the individual visitor as a statistical unit or space as a fixed physical entity. Data were collected through eight direct field visits involving systematic observation, embodied sensory engagement, spatial analysis, and field-note recording. Purposive, criterion-based sampling was employed to select spatial-perceptual situations capable of revealing variations, intensities, and transformations in atmospheric qualities. Field records distinguished descriptive observations from phenomenological reflections and subsequent theoretical interpretations. The analysis proceeded iteratively from spatial situations and descriptive observations to meaning units, initial conceptual codes, atmospheric categories, and relational mechanisms, followed by interpretation through Gernot Böhme's theory of atmosphere. This analytical process enabled the examination of how atmospheric qualities emerge through the interplay of spatial organiza-

tion, materiality, light, sound, movement, and embodied presence.

Findings: The findings indicate that the spatial atmosphere of the Tehran Museum of the Islamic Revolution and Holy Defense is neither inherent solely in the material configuration of space nor reducible to subjective experience. Rather, it emerges relationally through the interaction between environmental conditions and embodied perception. The analysis identifies atmosphere as a dynamic, time-dependent quality that develops through the interaction of spatial, sensory, material, and bodily conditions.

Spatial experience is progressively transformed through sequences of transition, suspension, intensification, and readjustment, with movement and pause contributing to the emergence and modulation of atmospheric qualities. The findings further indicate that light, sound, materiality, spatial organization, and movement acquire atmospheric significance through their interrelationships rather than as isolated elements. Within the museum's memorial context, these relationships contribute to the spatialization of memory by translating historical content into embodied experience in the present. The analysis also identifies an intersubjective dimension of atmosphere, whereby the co-presence of bodies and their shared spatial rhythms create conditions for collective experience without necessarily producing identical responses among visitors. Overall, the findings conceptualize the formation and transformation of atmosphere through three interrelated logics: co-occurrence, sequencing, and intensity regulation.

Conclusion: The findings support an understanding of atmosphere not as an inherent property of space or a purely subjective perceptual state, but as a relational and time-dependent quality emerging between environmental conditions and embodied perception. In the Tehran Museum of the Islamic Revolution and Holy Defense, atmospheric experience is constituted through the interplay of spatial organization, materiality, light, sound, movement, and bodily presence, while its transformation unfolds through sequences of transition, suspension, intensification, and readjustment. From this perspective, the study extends Böhme's theory of atmosphere by clarifying how spatial sequencing and multisensory relationships contribute to the emergence and modulation of atmospheric qualities. It further demonstrates how, within memorial architecture, atmosphere serves as a medium through which historical content becomes embodied and present, thereby contributing to the spatialization of memory. The study thus conceptualizes atmosphere as a relational field connecting environmental conditions, bodily engagement, and mnemonic experience rather than as a fixed spatial attribute. Its theoretical contribution lies in formulating an integrated analytical framework that connects atmosphere, embodiment, memory, and spatial experience through three interrelated logics: co-occurrence, sequencing, and intensity regulation. Although limited to a single case study, this framework provides a basis for comparative research on atmospheric experience in memorial and other cultural environments.

Keywords : Spatial Atmosphere; Böhme's Theory of Atmosphere; Lived Experience; Holy Defense Museum of Tehran; Architectural Phenomenology.

فصلنامه مطالعات هنر
سال ۵ / شماره ۱/ شماره مسلسل ۱۴ / بهار ۱۴۰۵/ ۱۸۰ - ۱۴۹
Vol. 5, Series. 14, No. 1, Spring 2026/ 149 - 180
doi: https://doi.org/10.22083/ssa.2026.588224.1140

تحلیل اتمسفر فضایی در موزه دفاع مقدس تهران بر اساس نظریه گِرنوت بومه

ساراچگینی[1]

چکیده

در رویکردهای معاصر معماری، فضا دیگر صرفاً واقعیتی کالبدی و قابل‌اندازه‌گیری نیست، بلکه عرصه‌ای ادراکی و تجربه‌محور است که کیفیت‌های حسی، عاطفی و معنایی آن در نسبت متقابل میان محیط و بدن پدیدار می‌شوند. در این میان، نظریه اتمسفر گِرنوت بومه با تأکید بر ماهیت بینابینی و رابطه‌ای تجربه فضایی، چارچوبی مفهومی برای تبیین چگونگی تکوین کیفیت‌های ادراکی در فضاهای فرهنگی و یادمانی فراهم می‌آورد. پژوهش حاضر با هدف تبیین چگونگی پدیدارشدن اتمسفر فضایی در موزه دفاع مقدس تهران و شناسایی سازوکارهای مؤثر بر تکوین تجربه زیسته و بدن‌مند انجام شده است. این پژوهش با رویکردی کیفی و راهبرد پدیدارشناسی تفسیری، بر تحلیل موقعیت‌های فضایی - ادراکی واجد ظرفیت اتمسفریک استوار بوده و داده‌ها از طریق هشت نوبت مشاهده مستقیم، ثبت تجربه بدن‌مند، یادداشت‌برداری میدانی و تحلیل فضایی نیز گردآوری و تفسیر شده‌اند. یافته‌ها حاکی از آن است که اتمسفر موزه نه صرفاً در کالبد فضا ریشه دارد و نه در ذهن ادراک‌کننده؛ بلکه کیفیتی رابطه‌ای و زمانمند است که از هم‌آیندی نور، ماده، صدا، سازمان فضایی، حرکت و حضور بدن تکوین می‌یابد. تحول این مؤلفه‌ها در امتداد مسیر، با ایجاد توالی‌هایی از گذار، تعلیق، تشدید و بازتنظیم، کیفیت تجربه را دگرگون می‌سازد. برآیند تحلیل‌ها، اتمسفر را به‌مثابه سازوکاری برای فضامندسازی حافظه، اکنون‌مندکردن تجربه تاریخی و صورت‌بندی معنا آشکار می‌سازد. بر این اساس، چارچوب حاصل، امکان تحلیل و سازمان‌دهی اتمسفر در طراحی فضاهای فرهنگی و یادمانی را در قالب سه منطق هم‌آیندی، توالی و تنظیم شدت فراهم می‌کند.

واژگان کلیدی

اتمسفر فضایی، گِرنوت بومه، تجربه زیسته، موزه دفاع مقدس تهران، پدیدارشناسی معماری.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۷

۱. پژوهشگر دکتری معماری، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین، قزوین، ایران.
sa.chegini@iau.ac.ir

مقدمه

در دهه‌های اخیر، تحولات نظری در حوزه معماری و مطالعات فضایی موجب شده است که توجه پژوهشگران از ویژگی‌های صرفاً کالبدی فضا به‌سوی کیفیت‌های ادراکی، عاطفی و تجربه‌محور آن معطوف شود. در این میان، مفهوم اتمسفر به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مفاهیم نوظهور در زیبایی‌شناسی و پدیدارشناسی معماری، جایگاهی ویژه یافته است. برخلاف رویکردهای متعارف که فضا را مجموعه‌ای از عناصر مادی و قابل‌اندازه‌گیری تلقی می‌کنند، نظریه اتمسفر بر آن است که کیفیت فضایی نه در خود اشیاء و نه در ذهن ادراک‌کننده، بلکه در عرصه‌ای بینابینی و در جریان مواجهه میان انسان و محیط شکل می‌گیرد. از این منظر، تجربه معماری بیش از آنکه حاصل دریافت ویژگی‌های فیزیکی فضا باشد، نتیجه ظهور کیفیتی ادراکی است که از هم‌نشینی نور، ماده، صدا، مقیاس، حرکت و حضور بدن در فضا پدید می‌آید و به‌صورت یک تجربه زیسته و عاطفی آشکار می‌شود. در میان نظریه‌پردازان این حوزه، گِرنوت بومه با طرح مفهوم اتمسفر به‌مثابه واقعیتی میان‌ذهنی، نقش مهمی در بازتعریف نسبت میان انسان و محیط ایفا کرده است. بومه با عبور از دوگانه سنتی سوژه و ابژه، اتمسفر را کیفیتی می‌داند که در فاصله میان کالبد فضا و تجربه بدن‌مند ادراک‌کننده پدیدار می‌شود. در این چارچوب، معماری نه صرفاً سازمان‌دهی ماده و فرم، بلکه آفرینش شرایطی است که امکان ظهور کیفیت‌های احساسی، عاطفی و ادراکی خاص را فراهم می‌سازد. چنین نگرشی به‌ویژه در فضاهای فرهنگی و یادمانی اهمیت مضاعف می‌یابد؛ زیرا در این فضاها انتقال معنا تنها از طریق بازنمایی‌های تاریخی صورت نمی‌گیرد، بلکه در بستر تجربه حسی و حضور زیسته مخاطب تحقق می‌یابد.

موزه دفاع مقدس تهران را می‌توان یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های معماری یادمانی معاصر در ایران دانست که در آن روایت تاریخ، حافظه جمعی و تجربه فضایی درهم تنیده شده‌اند. این مجموعه می‌کوشد فراتر از نمایش اسناد و اشیای تاریخی، شرایطی را فراهم آورد که مخاطب بتواند از طریق حرکت، ادراک و حضور در فضا، با لایه‌هایی از خاطره، حماسه و تجربه تاریخی مواجه شود. باوجوداین، بخش عمده پژوهش‌های انجام‌شده پیرامون این مجموعه بر جنبه‌های کالبدی، نمادشناختی یا محتوایی متمرکز بوده و کمتر به چگونگی شکل‌گیری اتمسفر فضایی و نحوه تأثیر آن بر تجربه زیسته بازدیدکنندگان پرداخته‌اند. ازاین‌رو، هنوز روشن نیست که کیفیت‌های اتمسفریک این موزه چگونه در تعامل میان عناصر مادی فضا و ادراک بدن‌مند مخاطب شکل می‌گیرند و چه سازوکارهایی در سازمان فضایی مجموعه، تجربه حسی و عاطفی بازدیدکنندگان را هدایت می‌کنند.

اهمیت این پژوهش ازآنجا ناشی می‌شود که تحلیل اتمسفر فضایی می‌تواند افق تازه‌ای برای فهم عملکرد فضاهای یادمانی بگشاید؛ افقی که در آن معماری نه به‌عنوان یک ظرف خنثی برای انتقال پیام، بلکه به‌عنوان عاملی فعال در تولید معنا، حافظه

و تجربه درک می‌شود. در این رویکرد، کیفیت تأثیرگذاری موزه نه صرفاً به محتوای نمایش‌ها، بلکه به نحوه سازمان‌یافتگی تجربه فضایی وابسته است. ازاین‌رو، مطالعه اتمسفرهای فضایی موزه دفاع مقدس می‌تواند به شناخت عمیق‌تری از رابطه میان معماری، حافظه و ادراک منجر شود و زمینه‌ای برای بازاندیشی در طراحی فضاهای فرهنگی و یادمانی فراهم آورد.

بر این اساس، پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که اتمسفر فضایی در موزه دفاع مقدس تهران چگونه به‌مثابه پدیده‌ای بینابینی میان عینیت کالبدی و ادراک سوژه پدیدار می‌شود و چه سازوکارهایی در سازمان فضایی مجموعه موجب شکل‌گیری، تشدید یا دگرگونی تجربه زیسته و بدن‌مند مخاطبان می‌گردد. هدف اصلی پژوهش، تبیین نحوه برآمدن اتمسفر فضایی به‌عنوان کیفیتی سیال و رابطه‌ای است که درهم‌تنیدگی میان مادیت معماری و ادراک بدن‌مند انسان شکل می‌گیرد و به‌صورت رویدادی زیسته و لحظه‌مند تجربه می‌شود. بر این مبنا، فرض اساسی پژوهش آن است که اتمسفر فضایی موزه دفاع مقدس نه محصول منفرد ویژگی‌های کالبدی و نه صرفاً حاصل تفسیر ذهنی مخاطب است، بلکه از تعامل پویا میان سازمان فضایی، عناصر حسی محیط و نحوه حضور بدن در فضا پدید می‌آید و از طریق این تعامل، تجربه‌ای خاص از حافظه، تاریخ و معنا را برای بازدیدکنندگان رقم می‌زند.

پیشینه پژوهش

مطالعات مرتبط با اتمسفر فضایی، تجربه معماری و فضاهای حافظه‌محور را می‌توان در سه جریان اصلی دسته‌بندی کرد. جریان نخست بر تبیین فلسفی و زیبایی‌شناختی مفهوم اتمسفر متمرکز است و تلاش می‌کند جایگاه آن را در نسبت میان فضا، ادراک و بدن توضیح دهد. جریان دوم، اتمسفر را در بستر معماری و طراحی فضایی بررسی کرده و بر نقش عناصر کالبدی، حسی و ادراکی در شکل‌گیری تجربه فضایی تأکید دارد. جریان سوم نیز به مطالعات حافظه، روایت و فضاهای موزه‌ای اختصاص یافته و چگونگی بازنمایی و تجربه‌مند شدن گذشته در محیط‌های معماری را مورد توجه قرار می‌دهد. اگرچه هر یک از این حوزه‌ها ابعاد مهمی از مسئله را روشن ساخته‌اند، اما عمده پژوهش‌های موجود یا بر ماهیت پدیدارشناختی اتمسفر تمرکز داشته‌اند، یا بر سازمان فضایی موزه‌ها و یا بر مطالعات حافظه جمعی؛ ازاین‌رو، همچنان خلأ یک چارچوب تلفیقی که بتواند رابطه میان اتمسفر، بدن، حافظه و سازمان فضایی را در قالب یک نظام تحلیلی واحد تبیین کند، به‌ویژه در مطالعات مربوط به موزه‌های حافظه‌محور، مشهود است. بر همین اساس، مرور ادبیات حاضر در سه محور «اتمسفر و زیبایی‌شناسی فضایی»، «اتمسفر و تجربه بدن‌مند معماری» و «فضاهای حافظه، روایت و موزه» سامان یافته است تا زمینه نظری لازم برای صورت‌بندی چارچوب مفهومی پژوهش فراهم شود.

در اندیشه گِرنوت بومه، اتمسفر به‌عنوان مفهومی بنیادین در زیبایی‌شناسی معاصر، از سطح کاربردهای روزمره و استعاری فراتر رفته و به مسئله‌ای هستی‌شناختی در پیوند میان فضا، ادراک و کیفیت‌های حسی بدل می‌شود؛ مفهومی که در وضعیت بینابینی میان عینیت و ذهنیت قرار دارد و به‌طور کامل به ابژه‌های مادی تقلیل‌پذیر نیست. بومه با نقد ابهام‌های مفهومی رایج، اتمسفر را به‌مثابه کیفیتی محیطی و فراگیر تبیین می‌کند که در هم‌زمانی برآمدن از اشیاء و فضاها و درک‌شدن توسط بدنِ ادراک‌کننده شکل می‌گیرد.

در این چارچوب، اتمسفر به‌عنوان حال‌وهوای فضایی فهم می‌شود که تجربه آن به‌صورت مستقیم و بدن‌مند رخ می‌دهد و در آن مرزهای سوژه و ابژه تضعیف می‌گردد. درنهایت، بومه با گسترش زیبایی‌شناسی به سوی رویکردی اکولوژیک، بر ضرورت فهم تجربه زیبایی‌شناختی در دل پیوندهای زیسته انسان و محیط تأکید می‌کند، به‌گونه‌ای که فضا نه صرفاً به‌عنوان ساختار کالبدی، بلکه به‌مثابه رویدادی ادراکی و زیسته درک شود (Böhme, 2018).

در خوانش گِرنوت بومه از نسبت میان معماری و اتمسفر، فضا از سطح یک ساختار هندسی خنثی فراتر رفته و به‌مثابه امری پدیداری و بدن‌مند فهم می‌شود که در آن کیفیت‌های ادراکی - زیسته، در پیوند با حضور جسمانی انسان و وضعیت وجودی او شکل می‌گیرند. در این رویکرد، ادراک معماری نه صرفاً حاصل مواجهه بصری یا عقلانی، بلکه امری پیشاتأملی و حسی - بدنی است که در قالب اتمسفر به‌عنوان کیفیتی فراگیر و محیطی تحقق می‌یابد. بومه معماری را کنشی در تولید این کیفیت‌های حال‌وهوایی می‌داند که از طریق عناصر مادی همچون نور، مقیاس و بافت، تجربه‌ای یکپارچه و بدن‌مند از فضا را پدید می‌آورد (Böhme, 2019). در این چارچوب، اتمسفر نه ویژگی افزوده بر فضا، بلکه نحوه تحقق یافتگی آن در تجربه زیسته انسان است؛ به‌گونه‌ای که ادراک فضایی درهم‌تنیدگی سوژه و محیط شکل گرفته و معماری به‌جای سازمان‌دهی اشیاء، به تولید میدان‌های ادراکی و کیفیت‌های بودن در فضا تبدیل می‌شود. اتمسفر به‌عنوان پدیده‌ای میان‌بود میان سوژه و ابژه در نظریه گِرنوت بومه تعریف می‌شود که در میدان رابطه‌ای ادراک و حضور بدن‌مند انسان در فضا تحقق می‌یابد. این مفهوم با نقد تقلیل احساسات به درون ذهن، بر واقعیت‌مندی و امتدادپذیری کیفیت‌های حسی در محیط تأکید دارد (Böhme, 2021). در این رویکرد، اتمسفر حاصل هم‌نشینی عناصر مادی و فضایی است که در قالب حال‌وهوای قابل تجربه، بنیان ادراک زیسته از معماری و فضا را شکل می‌دهد.

مفهوم اتمسفر در نسبت با معماری پیتر زومتور، به‌عنوان مقوله‌ای صرفاً توصیفی یا احساسی فهم نمی‌شود، بلکه به‌مثابه کیفیتی زیبایی‌شناختی و حاصلِ کنش متقابل میان کالبد معماری و محیط پیرامونی آن صورت‌بندی می‌گردد؛ به‌گونه‌ای که رابطه‌ای دوسویه از دادن و گرفتن میان فضا و مخاطب شکل می‌گیرد. در این چارچوب، معماری

زومتور واجد نوعی انسجام ادراکی و عاطفی است که در آن عناصر فضایی نه به‌صورت منفرد، بلکه در قالب یک کلیت تجربه‌پذیر و هم‌بسته عمل می‌کنند و احساس حال و کمال متعادل را در سطح ادراک زیسته برمی‌انگیزند. از این منظر، اتمسفر به‌عنوان محصول هم‌نشینی طراحی فضایی، ماده، نور و کیفیت‌های محیطی، امکان شکل‌گیری تجربه‌ای یکپارچه و چندحسی را فراهم می‌سازد که در آن مرز میان سوژه ادراک‌کننده و ابژه معماری تا حد زیادی تضعیف می‌شود (Zumthor, 2019). در نتیجه، طراحی معماری نه به‌مثابه فرایندی خطی و صرفاً عملکردی، بلکه به‌عنوان کنشی پیچیده و درهم‌تنیده در تولید کیفیت‌های فضایی معنا می‌یابد که غایت آن ایجاد مکان‌هایی برای زیست، آرامش و تجربه عاطفی پایدار است؛ امری که نشان می‌دهد اتمسفر در این رویکرد، هسته مرکزی درک زیبایی‌شناختی از معماری را تشکیل می‌دهد.

در خوانش تحلیلیِ ارائه‌شده از تحلیل معماری موزه‌ها و فضاهای نمایشگاهی، مسئله موزه از سطح یک سازمان‌دهی عملکردی یا ظرفی برای نمایش آثار فراتر رفته و به‌مثابه یک میدان پیچیده ادراکی و معرفتی صورت‌بندی می‌شود که در آن، تجربه فضایی با مفاهیمی چون سکون، تأمل و مکث پیوندی بنیادین می‌یابد. در این رویکرد، موزه نه صرفاً به‌عنوان مسیر حرکت و گردش بازدیدکننده، بلکه به‌عنوان فضایی برای توقف ادراک و امکان‌پذیر شدن فهم عمیق اثر هنری مطرح می‌گردد؛ امری که در تقابل با نگاه‌های صرفاً کارکردگرا، بر کیفیت‌های زیسته و تجربه‌محور فضا تأکید دارد. از این منظر، معماری موزه واجد نقشی دوگانه است: از یک‌سو بسترساز مواجهه حسی و تدریجی با اثر هنری و از سوی دیگر شرایط را برای شکل‌گیری تأمل و خودآگاهی ادراکی در مخاطب ایجاد می‌کند. بدین‌ترتیب، تمایز میان دیدن و نظاره‌کردن به‌عنوان سطحی از تفکیک ادراکی مطرح می‌شود که نشان می‌دهد تجربه موزه‌ای صرفاً مبتنی بر حضور فیزیکی نیست، بلکه درگرو کیفیت رابطه سوژه با فضا و زمان ادراک شکل می‌گیرد. درنهایت، این دیدگاه بر آن است که موزه‌ها به‌مثابه فضاهای اندیشه‌ورزانه، واجد مسئولیتی معرفتی و زیبایی‌شناختی‌اند که هدف آن نه صرف نمایش، بلکه برانگیختن تفکر، تردید و مواجهه انتقادی با اثر هنری و خودِ امر معماری است؛ امری که موزه را به فضایی برای تولید تجربه‌های عمیق ادراکی و تأملی بدل می‌سازد.

شفافیت فضایی نه به‌مثابه یک ویژگی صرفاً بصری یا کیفیتی فرمال، بلکه به‌عنوان یک سازوکار نحوی در سازمان‌دهی فضاهای معماری معاصر ایران مورد صورت‌بندی و تحلیل قرار گرفته است؛ سازوکاری که در آن، روابط میان اجزای کالبدی، نحوه پیوند فضاها و چگونگی ادراک حرکت درون بنا، به تولید یا تضعیف تجربه شفافیت منجر می‌شود. در این چارچوب، شفافیت را امری قابل‌سنجش در سطح ساختارهای فضایی می‌توان دانست که از خلال شاخص‌هایی همچون عمق، اتصال، یکپارچگی و هم‌پوشانی فضایی قابل بازنمایی و تفسیر است. شفافیت نه یک کیفیت یکدست و ثابت، بلکه پدیده‌ای وابسته به نحوه سازمان‌دهی روابط فضایی و تصمیمات طراحی

است که می‌تواند در سطوح مختلف شدت یا ضعف یابد. از این منظر، شفافیت به‌عنوان یک مفهوم واسط میان تجربه ادراکی و ساختار کالبدی، امکان فهم دقیق‌تر نسبت میان فرم، فضا و ادراک را فراهم می‌سازد. درمجموع، تولید شفافیت در معماری معاصر ایران حاصل هم‌نشینی مجموعه‌ای از تدابیر فضایی است که در تعامل با یکدیگر، کیفیت نهایی تجربه فضایی را شکل می‌دهند و می‌توانند به‌عنوان مبنایی برای ارتقای خوانش و طراحی معماری معاصر مورداستفاده قرار گیرند (ورمقانی، ۱۴۰۱). بر این اساس، برای عبور از پراکندگی مفهومی موجود در ادبیات و دستیابی به یک منطق نظری منسجم، یافته‌های حاصل از منابع منتخب در قالب یک سنتز تحلیلی بازسازمان‌دهی شد. جدول ۱ ضمن آشکار ساختن پیوندهای مفهومی میان نظریه اتمسفر، پدیدارشناسی فضا، تجربه بدن‌مند و مطالعات موزه، بنیان نظری لازم برای صورت‌بندی چارچوب مفهومی پژوهش و جهت‌دهی به فرایند تحلیل داده‌ها را فراهم می‌آورد.

جدول ۱. سنتز تحلیلی ادبیات پژوهش و تکوین چارچوب مفهومی اتمسفر فضایی

سطح تحلیل	کانون تأمل نظری	نحوه فهم فضا	جایگاه سوژه	کیفیت مسلط تجربه	افق معرفتی حاصل
بومه (۲۰۱۸)	اتمسفر به‌مثابه پدیده بینابینی	فضا به‌عنوان میدان ظهور کیفیت‌های حسی	سوژه ادراک‌کننده و درگیر در فضا	حال‌وهوای فضایی و حضور عاطفی	عبور از دوگانه ذهن/عین و تبیین هستی‌شناسی اتمسفر
بومه (۲۰۱۹)	معماری به‌مثابه تولیدکننده اتمسفر	فضا به‌مثابه رخداد پدیداری	بدنِ زیسته و وضعیت‌مندی وجودی	ادراک پیشاتأملی و بدن‌مند	فهم معماری در مقام تولید میدان‌های ادراکی
بومه (۲۰۲۱)	اتمسفر به‌عنوان کیفیت امتداد یافته در محیط	فضا به‌مثابه گستره تأثیرات حسی	سوژه در نسبت با محیط	هم‌حضوری عاطفه، ادراک و مکان	تثبیت جایگاه اتمسفر به‌عنوان واقعیتی فراتر از ذهنیت فردی
زومتور (۲۰۱۹)	اتمسفر به‌مثابه کلیت زیبایی‌شناختی تجربه	فضا به‌مثابه کل یکپارچه ادراکی	مخاطب در وضعیت هم‌حسی با مکان	آرامش، تعلق و درگیری عاطفی	پیوند میان کیفیت‌های مادی و تجربه زیسته
میرپادیاب (۲۰۱۸)	موزه به‌مثابه میدان تأمل و مکث ادراکی	فضا به‌مثابه بستر شکل‌گیری آگاهی	بازدیدکننده متأمل	نظاره، تأمل و درنگ معرفتی	ارتقای موزه از ظرف نمایش به عرصه تجربه وجودی
ورمقانی (۱۴۰۱)	شفافیت به‌مثابه سازوکار فضایی ادراک	فضا به‌مثابه شبکه روابط نحوی	کاربر در فرایند کشف فضایی	پیوستگی، خوانایی و نفوذپذیری ادراک	تبیین رابطه ساختار فضایی و کیفیت تجربه
سنتز پژوهش حاضر	اتمسفر فضایی در موزه دفاع مقدس تهران	فضا به‌مثابه میدان هم‌تنیدگی مادیت، ادراک و حافظه جمعی	سوژه بدن‌مند در مواجهه با روایت فضایی دفاع مقدس	تجربه اتمسفریکِ میان احساس، ادراک و معنا	تبیین چگونگی برآمدن اتمسفر در پیوند میان کالبد معماری، تجربه زیسته و حافظه فرهنگی

(منبع: نگارنده)

روش پژوهش

این پژوهش با رویکردی کیفی و با بهره‌گیری از روش پدیدارشناسی تفسیری انجام شده است. انتخاب این رویکرد، با ماهیت مسئله پژوهش، یعنی بررسی چگونگی پدیدارشدن اتمسفر فضایی در بستر مواجههٔ بدن انسان با محیط معماری، تناسبی بنیادین دارد. در این چارچوب، اتمسفر همچون کیفیتی رابطه‌ای و بینابینی در نظر گرفته می‌شود که در میان تنظیمات مادی - فضایی، شرایط حسی، بدن و فرایند ادراک شکل می‌گیرد و پدیدار می‌شود. بر این اساس، فضا نه به‌عنوان ابژه‌ای ایستا و منفصل از تجربه، بلکه به‌مثابه رخدادی فضایی - ادراکی و تجربه‌ای سیال و در حال تکوین، در جریان مواجههٔ بدن انسان با محیط مورد مطالعه قرار گرفته است. در این راستا، چارچوب نظری گِرنوت بومه به‌عنوان چارچوبی تفسیری برای فهم و تحلیل تجربه فضایی به کار گرفته شده است تا کیفیت‌های پدیدارشده در این تجربه، در نسبت با مفاهیمی همچون حضور، بینابینی‌بودن اتمسفر، بدن‌مندی، کیفیت‌های حسی و رابطهٔ متقابل میان محیط و ادراک تفسیر شوند. بدین‌ترتیب، اتمسفر در این پژوهش نه محصول صرفِ ویژگی‌های کالبدی فضا و نه برساختهٔ محض ذهن سوژه، بلکه کیفیتی برآمده از رابطهٔ پویای میان محیط، بدن و ادراک تلقی می‌شود.

میدان پژوهش در این مطالعه، موزه دفاع مقدس تهران است و واحد تحلیل، برخلاف رویکردهای متعارف کمّی، فرد بازدیدکننده به معنای آماری آن نیست؛ بلکه موقعیت فضایی-ادراکیِ واجد ظرفیت اتمسفریک به‌عنوان واحد تحلیل در نظر گرفته شده است. ازاین‌رو، کانون مشاهده و تحلیل پژوهش، نحوه شکل‌گیری و تحول کیفیت‌های اتمسفریک در موقعیت‌های مشخص فضایی و در بستر حرکت، مکث و مواجهه بدن‌مند با محیط و عناصر آن بوده است. در این چارچوب، عناصر معماری، ازجمله نور، ماده، صدا، مقیاس، هندسه و سازمان فضایی، در قالب شبکه‌ای از روابط، هم‌نشینی‌ها و برهم‌کنش‌های متقابل موردتوجه قرار گرفته‌اند؛ به‌گونه‌ای که تحلیل، معطوف به چگونگی هم‌آیندی این مؤلفه‌ها در شکل‌دهی به یک کیفیت اتمسفریک واحد، محسوس و تجربه‌پذیر بوده است. انتخاب میدان پژوهش ازاین‌جهت اهمیت دارد که موزه دفاع مقدس علاوه بر کارکرد نمایشگاهی، واجد سازمان فضایی و روایی ویژه‌ای است که تجربه بازدید را در امتداد حرکت، توالی فضایی، تغییرات حسی و مواجهه با نشانه‌ها و عناصر حافظه‌محور سازمان می‌دهد.

نمونه‌گیری در این پژوهش به‌صورت هدفمند و مبتنی بر معیار انجام شده است. موقعیت‌های فضایی-ادراکی بر اساس مجموعه‌ای از معیارهای کیفی و در پی مشاهده مقدماتی و مواجهه مستقیم با میدان پژوهش انتخاب شده‌اند. ازآنجاکه هدف مطالعه، دستیابی به توصیفی آماری از رفتار، نگرش یا ادراک بازدیدکنندگان نبوده است، انتخاب موارد مطالعه بر مبنای تعداد افراد، فراوانی پاسخ‌ها یا معیارهای متعارف نمونه‌گیری آماری صورت نگرفته است، بلکه تمرکز بر موقعیت‌هایی بوده است که از ظرفیت بیشتری

برای آشکار ساختن تفاوت، شدت و تحول کیفیت‌های اتمسفریک برخوردار بوده و امکان مطالعه چگونگی شکل‌گیری و دگرگونی اتمسفر را در پیوند با حرکت، مکث و مواجهه بدن‌مند با محیط فراهم می‌کرده‌اند. به‌منظور شناسایی و انتخاب نظام‌مند موقعیت‌های فضایی واجد قابلیت تحلیل، مجموعه‌ای از معیارهای ناظر بر کیفیت اتمسفریک، تنوع حسی - فضایی، وضعیت بدن‌مند، ظرفیت روایی - حافظه‌ای و دگرگونی‌های فضایی - حسی در توالی حرکت تدوین و در فرآیند مشاهدهٔ میدانی به کار گرفته شد. این معیارها، چارچوبی برای تشخیص و تفکیک موقعیت‌هایی فراهم کردند که در آن‌ها تغییرات معنادار در نسبت میان شرایط مادی - فضایی، تجربهٔ بدن‌مند و کیفیت اتمسفریک قابل شناسایی و ردیابی می‌باشد. جدول ۲ معیارهای انتخاب موقعیت‌های فضایی و شاخص‌های متناظر با هر یک را ارائه می‌کند.

جدول ۲. معیارها و شاخص‌های روش‌شناختیِ انتخاب موقعیت‌های فضایی واجد کیفیت اتمسفریک

ردیف	معیار انتخاب	تعریف و شاخص‌های تشخیص
۱	شدت کیفیت اتمسفریک	میزان آشکاربودن تغییر محسوس در کیفیت تجربه هنگام ورود، حرکت، مکث یا تغییر موقعیت فضایی
۲	تنوع حسی - فضایی	حضور و تغییرپذیری مؤلفه‌هایی همچون نور، سایه، ماده، صدا، مقیاس، تراکم و گشودگی فضایی
۳	تغییر در وضعیت بدن‌مند	تغییر در سرعت و جهت حرکت، مکث، توجه، فاصله‌گیری یا نزدیک‌شدن بدن به عناصر فضایی
۴	ظرفیت روایی و حافظه‌ای	توانایی موقعیت فضایی در برقراری پیوند میان تجربهٔ اکنون و محتوای تاریخی - یادمانی موزه
۵	تغییرات فضایی - حسی در توالی حرکت	وجود تغییرات ناگهانی یا تدریجی در نور، مقیاس، عرض مسیر، ارتفاع، صدا، تراکم یا گشودگی در جریان توالی حرکت

(منبع: نگارنده)

بر این اساس، هر نمونه، به عنوان رخدادی متشکل از مجموعه‌ای درهم‌تنیده از شرایط مادی، حسی و حرکتی که در بازه‌ای مشخص از تجربهٔ بازدید، به شکل‌گیری کیفیتی متمایز از اتمسفر می‌انجامد. ازاین‌رو، تعیین مرز واحد تحلیل نه بر مبنای حدود کالبدی و ازپیش‌تعریف‌شدهٔ فضا، بلکه بر اساس تغییر معنادار در کیفیت تجربه صورت گرفت. بدین ترتیب، هرگاه دگرگونی در مؤلفه‌هایی همچون نور، صدا، مقیاس، سازمان‌یافتگی مسیر حرکت یا وضعیت روایی، به تغییری محسوس در کیفیت اتمسفر منجر می‌شد، آن موقعیت به‌عنوان واحدی تحلیلی و مستقل شناسایی و در فرآیند تحلیل موردتوجه قرار گرفت.

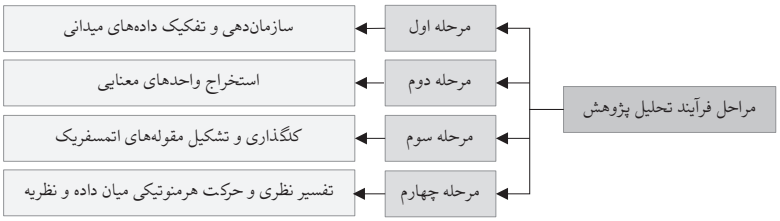
داده‌های اصلی پژوهش از طریق مشاهدهٔ میدانی نظام‌مند و تجربهٔ مستقیم، تکرارشونده و بدن‌مند در محیط موزه تولید شد. حضور در میدان، صرفاً با هدف ثبت و توصیف ویژگی‌های کالبدی و عینی فضا صورت نگرفت، بلکه تجربهٔ فضایی

در فرآیند حرکت در مسیرهای بازدید، ورود به فضاها، تغییر جهت، مکث و توقف و مواجهه با عناصر حسی و روایی نیز به‌طور هم‌زمان موردتوجه و ثبت قرار گرفت. از این منظر، مشاهده نه فرآیندی صرفاً دیداری و منفعل، بلکه شیوه‌ای از حضور و مواجههٔ بدن‌مند با محیط تلقی شد که در آن کیفیت تجربه در تعامل مستمر میان بدن، فضا و محرک‌های حسی - ادراکی شکل می‌گیرد. این نحوهٔ مواجهه با میدان، با مبنای نظری پژوهش و تلقی گِرنوت بومه از اتمسفر هم‌خوانی دارد؛ چراکه اتمسفر نه در جدایی و تقابل میان محیط و ادراک، بلکه در وضعیت مواجهه، حضور و درگیری بدن‌مند انسان با محیط پدیدار می‌شود و کیفیت خود را در همین رابطهٔ متقابل میان محیط و تجربه آشکار می‌سازد.

مشاهده‌های میدانی در هشت نوبت حضور مستقیم در میدان پژوهش انجام گرفت. در هر نوبت، با طی مسیرهای فضایی موزه و مواجهه مستقیم و بدن‌مند با موقعیت‌های مختلف، تغییرات قابل تشخیص در کیفیت‌های حسی، عاطفی، حرکتی و ادراکی را به‌صورت نظام‌مند مشاهده و ثبت شده‌اند. تمرکز مشاهده، بر موقعیت‌هایی بود که در جریان حرکت، مکث و مواجهه بدن با محیط، تغییر محسوسی در کیفیت تجربه و نحوه ادراک فضا ایجاد می‌کردند. در مواردی که یک موقعیت فضایی در بیش از یک نوبت مورد مشاهده قرار گرفت، داده‌های حاصل از مشاهدات متوالی با یکدیگر مقایسه و تغییرات احتمالی در شرایط فضایی و کیفیت تجربه مورد بازبینی قرار گرفت. این تکرار مشاهده، امکان بازگشت مجدد به موقعیت‌های منتخب، کنترل و تدقیق توصیف‌های اولیه و افزایش عمق و قابلیت ردیابی تفسیرهای اتمسفریک را فراهم ساخت. برای جلوگیری از ادغام مشاهده عینی با تفسیر نظری، ثبت داده‌ها در دو مرحله انجام گرفت: در مرحله نخست که ثبت توصیفی می‌باشد نیز، ویژگی‌های قابل‌مشاهده و تجربه مستقیم بدون نسبت‌دادن معنای نظری ثبت شدند. این داده‌ها شامل مواردی مانند میزان و جهت نور، نسبت روشنایی و تاریکی، جنس و کیفیت محسوس مصالح، ابعاد و مقیاس فضا، ارتفاع، عرض مسیر، تراکم یا گشودگی، کیفیت صوتی، وجود یا فقدان سکوت، مسیر حرکت، نقاط مکث، تغییرات ناگهانی یا تدریجی فضایی و نحوه توالی این عناصر بود و در مرحله ثبت تأملی- تفسیری، پس از ثبت توصیف اولیه، برداشت از کیفیت اتمسفریک موقعیت، تجربه بدن‌مند، کیفیت عاطفی، تداعی‌های حافظه‌ای و ارتباط احتمالی میان عناصر فضایی و تجربه در بخش جداگانه‌ای از یادداشت‌ها ثبت شد. این تفکیک موجب شد که آنچه در میدان مشاهده و تجربه‌شده با معنایی که در مرحله تحلیل به آن نسبت داده شده یکسان تلقی نشود؛ بنابراین، داده‌های میدانی پژوهش از توصیف‌های موقعیت‌مند، حسی و مبتنی بر تجربهٔ مستقیم میدان آغاز شد و سپس، در فرآیند تحلیل و تفسیر، در نسبت با چارچوب نظری پژوهش مورد خوانش و معناکاوی قرار گرفت. بدین معنا، حرکت از دادهٔ تجربی به‌سوی تفسیر نظری، امکان آن را فراهم ساخت که کیفیت‌های

اتمسفریکِ پدیدارشده در موقعیت‌های واقعی تجربه، بدون تقلیل آن‌ها به مفاهیم ازپیش‌تعیین‌شده، شناسایی و در پرتو چارچوب نظری پژوهش تفسیر شوند.

ابزار اصلی گردآوری داده، برگهٔ مشاهدهٔ نظام‌مند و یادداشت‌های میدانی توصیفی - تأملی بود. ساختار ثبت مشاهدات بر مبنای مؤلفه‌های مؤثر بر تجربهٔ اتمسفریک تنظیم شد و برای هر موقعیت، اطلاعات مرتبط با وضعیت فضایی، کیفیت‌های حسی، حرکت و مکث بدن، تغییرات محیطی و برداشت اولیهٔ پژوهشگر ثبت گردید. تحلیل داده‌ها در قالب فرآیندی تفسیری - پدیدارشناختی و به‌صورت چرخه‌ای انجام گرفت؛ فرآیندی که در آن فهم داده‌ها از طریق رفت‌وبرگشتی مستمر میان تجربهٔ میدانی، توصیف پدیدارشناختی و چارچوب نظری پژوهش شکل گرفت و تعمیق یافت. برخلاف رویکردهایی که تحلیل را به شناسایی، شمارش یا سنجش فراوانی عناصر فضایی تقلیل می‌دهند، در این پژوهش تمرکز بر آشکارسازی چگونگی پدیدارشدن کیفیت اتمسفریک در پیوند متقابل میان ویژگی‌های فضایی و تجربهٔ بدن‌مند انسان بود. شکل ۱ فرآیند تحلیل چهار مرحله‌ای پژوهش حاضر را نشان می‌دهد.

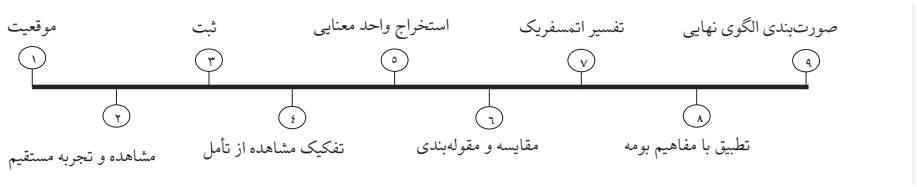

شکل ۱. مراحل فرایند پدیدارشناختی - هرمنوتیکیِ تحلیل و تفسیر داده‌های پژوهش (منبع: نگارنده)

فرآیند تحلیل داده‌های میدانی در این پژوهش در چهار مرحلهٔ پیوسته و درعین‌حال بازگشتی انجام گرفت؛ در مرحلهٔ نخست، یادداشت‌های میدانی مربوط به هر موقعیت فضایی به‌دقت بازخوانی و داده‌های توصیفی از تأملات و تفسیرهای اولیه تفکیک شدند. هدف در این مرحله، حفظ نزدیکی تحلیل با نحوهٔ ظهور فضا در تجربهٔ مستقیم و پرهیز از تقلیل تجربه به مجموعه‌ای از عناصر عینی و قابل‌اندازه‌گیری بود. بر این اساس، واحدهای مشخص فضایی - ادراکی از متن یادداشت‌ها استخراج و به‌مثابه رخدادهایی پدیداری ثبت شدند؛ رخدادهایی همچون گذار ناگهانی از روشنایی به نیمه‌تاریکی، فشردگی یا گشایش مسیر، افزایش تراکم بصری، کاهش یا قطع صدا، تغییر مقیاس، تغییر کیفیت مصالح و سطوح، یا شکل‌گیری موقعیت‌های مکث. این رخدادها به‌عنوان نحوه‌هایی از پدیدارشدن فضا در نسبت با بدن و ادراک تجربه‌کننده در نظر گرفته شدند. در مرحلهٔ دوم، واحدهای توصیفی مرتبط با کیفیت‌های مشترک در کنار یکدیگر قرار گرفتند و بر اساس محتوای پدیداری آن‌ها، واحدهای معنایی شکل گرفتند. در این مرحله، تحلیل از خود داده و ازآنچه در میدان تجربه و توصیف شده بود آغاز شد و از تحمیل مفاهیم نظری پیشینی بر تجربه اجتناب گردید. پرسش اصلی در این سطح آن بود که یک وضعیت فضایی چگونه در تجربهٔ بدن‌مند حضور می‌یابد،

چه کیفیتی را بر تجربه‌کننده تحمیل یا القا می‌کند و چگونه از تعامل میان شرایط مادی، حسی و ادراکی، کیفیتی فراتر از مجموع عناصر منفرد فضا پدیدار می‌شود.

در مرحلهٔ سوم، واحدهای معنایی از طریق مقایسهٔ مستمر با یکدیگر سازمان‌دهی و در مقوله‌های مرتبط صورت‌بندی شدند. این مقوله‌ها برآمده از خود داده‌ها بودند و متناسب با تجربه‌های ثبت‌شده در میدان، کیفیت‌هایی همچون حضور، عاطفه، نور، مادیت، حرکت و توالی، صدا و سکوت، حافظه، بدن‌مندی و بیناذهنیت را دربرگرفتند. در این سطح، مقوله‌ها به‌مثابه الگوهایی از رابطه میان وضعیت فضایی، بدنِ ادراک‌کننده و کیفیت پدیدارشده در تجربه شکل گرفتند. در مرحلهٔ چهارم، مقوله‌های برآمده از میدان در پرتو مفهوم اتمسفر در اندیشهٔ گِرنوت بومه بازخوانی و تفسیر شدند. بر این اساس، در تفسیر نهایی، هر مقوله با توجه به این پرسش بازخوانی شد که چگونه کیفیت‌های مادی، نوری، صوتی، حرکتی و ادراکی یک موقعیت فضایی در کنار یکدیگر، کیفیتی اتمسفریک را برمی‌سازند و نحوهٔ حضور و تجربهٔ بدن در فضا را شکل می‌دهند. این تفسیر به‌صورت رفت‌وبرگشتی میان داده و نظریه انجام گرفت؛ به این معنا که هر صورت‌بندی نظری مجدداً با توصیف اولیه و شواهد پدیداری میدان مقابله شد و در صورت فقدان پشتوانهٔ کافی، اصلاح، محدود یا کنار گذاشته شد. منطق کلی این فرآیند را می‌توان به‌صورت زیر خلاصه کرد:

شکل ۲. فرایند پدیدارشناختی - تفسیریِ استخراج و صورت‌بندی الگوی اتمسفریک از داده‌های میدانی (منبع: نگارنده)

بدین‌ترتیب، کیفیت اتمسفریک نه به واکنشی ذهنی و منفرد و نه به صفتی ازپیش‌تعیین‌شده برای فضا تقلیل یافته، بلکه به‌مثابه برآیند رابطهٔ پویای میان مجموعه‌ای از شرایط فضایی - حسی و تجربهٔ بدن‌مند انسان تفسیر شده است. برای افزایش اعتبار یافته‌ها، چند سازوکار در فرآیند پژوهش به‌کار گرفته شد. نخست، حضور و مشاهدهٔ تکرارشونده در میدان، امکان مقایسهٔ کیفیت‌های فضایی و کاهش وابستگی تحلیل به یک مواجههٔ منفرد را فراهم کرد. دوم، داده‌های توصیفی پیش از ورود به مرحلهٔ تفسیر نظری بازخوانی شدند تا هر ادعای تفسیری تا حد امکان، به شواهد مشخص فضایی - حسی و قابل‌ردیابی متکی باشد. سوم، مقوله‌های تحلیلی در فرایندی رفت‌وبرگشتی میان یادداشت‌های میدانی، واحدهای معنایی و مفاهیم نظری بازبینی و اصلاح شدند. چهارم، در مواردی که تفسیری اتمسفریک از پشتوانهٔ توصیفی کافی برخوردار نبود، در صورت‌بندی نهایی یافته‌ها کنار گذاشته شد یا بااحتیاط بیشتری بیان گردید. بر این اساس، اعتبار پژوهش نه بر مبنای تطبیق مکانیکی

داده‌ها با نظریه، بلکه بر پایهٔ ردیابی‌پذیری زنجیرهٔ استدلال، از مشاهدهٔ میدانی تا تفسیر نظری، ارزیابی شد. به‌بیان‌دیگر، هر مقولهٔ نهایی می‌بایست از طریق داده‌های توصیفی و واحدهای معنایی، به یک یا چند موقعیت مشخص در میدان پژوهش قابل بازگشت و ردیابی باشد. همچنین، برای افزایش اطمینان‌پذیری، یادداشت‌های میدانی و کدهای تحلیلی در چند مرحله بازخوانی شدند و روابط میان مقوله‌ها با داده‌های اولیه مجدداً موردبررسی قرار گرفت. همچنین در این پژوهش، اطمینان‌پذیری به معنای ثبات و سازگاری مسیر تحلیل و امکان پیگیری چگونگی گذار از داده به تفسیر در چارچوب پژوهش کیفی و پدیدارشناختی در نظر گرفته شده است.

چارچوب نظری پژوهش

مفهوم اتمسفر، در امتداد نقد سنتی دوگانه‌انگاری سوژه و ابژه، به‌عنوان تلاشی برای بازتعریف تجربه زیسته فضا مطرح شده است. در این رویکرد، گرنوت بومه اتمسفر را نه به‌عنوان ویژگی انتزاعی یا صفتی وابسته به اشیاء، بلکه به‌مثابه کیفیت حضوریافته فضا معرفی می‌کند که در مرز میان ادراک‌کننده و محیط شکل می‌گیرد (Böhme, 2018). در این معنا، اتمسفر نوعی وضعیت میانی است که پیش از هرگونه تفسیر شناختی، به‌صورت حسی و بدنی تجربه می‌شود و از این طریق بنیان‌های سنتی زیبایی‌شناسی مبتنی بر بازنمایی را به چالش می‌کشد؛ بنابراین، اتمسفر در مقام یک مفهوم نظری، امکان گذار از تحلیل صرفاً بصری و شکلی فضا به‌سوی درک چندحسی و وجودی آن را فراهم می‌سازد. در رویکردهای جدید مطالعات طراحی، فضا دیگر به‌عنوان یک ظرف خنثی و هندسی در نظر گرفته نمی‌شود، بلکه به‌مثابه رویدادی ادراکی و تجربه‌محور فهم می‌گردد. در این چارچوب، تونینو گریفررو با توسعه زیبایی‌شناسی پاتیک، بر این نکته تأکید می‌کند که فضا همواره پیش از آنکه فهم شود، احساس می‌شود و این احساس‌مندی اساس شکل‌گیری تجربه اتمسفریک است (Griffero, 2019). به‌طور هم‌زمان، مطالعات فرهنگی فضا نیز نشان می‌دهند که اتمسفر حاصل برهم‌کنش عناصر مادی، فرهنگی و کنش‌های بدنی است که در لحظه تجربه فعال می‌شوند و کیفیتی سیال و موقعیتی به فضا می‌بخشند (Bille, Bjerregaard, & Sørensen, 2015). از این منظر، گذار از فضا به تجربه فضایی به معنای تغییر پارادایم از معماری شیء‌محور به معماری تجربه‌محور و ادراکی است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های نظریه اتمسفر در معماری معاصر، موقعیت بینابینی آن میان سوژه و ابژه است؛ به‌گونه‌ای که نه صرفاً به ذهن ادراک‌کننده وابسته است و نه به‌طور کامل در اشیاء و عناصر مادی قابل تقلیل است. بومه در بازخوانی جدید خود از زیبایی‌شناسی، اتمسفر را حوزه‌ای اشتراکی می‌داند که در آن کیفیت‌های فضایی از طریق بدن‌مندی ادراک فعال می‌شوند و به‌صورت پیشا-بازتابی تجربه می‌گردند (Böhme, 2018).

در همین راستا، پژوهش‌های معاصر نیز نشان می‌دهند که اتمسفر نتیجه هم‌زمان

حضور فیزیکی، زمینه فرهنگی و ادراک بدن‌مند است که در تعامل با یکدیگر شکل می‌گیرند و دائماً در حال بازتولید هستند (Bille et al., 2015)؛ بنابراین، اتمسفر را می‌توان یک میدان رابطه‌ای دانست که در آن مرز میان فاعل و موضوع ادراک به‌صورت سیال و ناپایدار تعریف می‌شود. در بازخوانی‌های معاصر از زیبایی‌شناسی اتمسفریک، اتمسفر به‌عنوان یک وضعیت حضوریافته درک می‌شود که در آن فضا نه به‌صورت یک ساختار عینی، بلکه به‌عنوان کیفیتی تجربه‌شده توسط بدن ظاهر می‌گردد. در این چارچوب، گرنوت بومه بنیان‌گذار نوعی تغییر پارادایم در زیبایی‌شناسی فضایی است که در آن تمرکز از اشیاء به سوی کیفیت حضور منتقل می‌شود. این کیفیت، پیش از هرگونه تفسیر شناختی، به‌صورت حسی و عاطفی در بدن ادراک‌کننده آشکار می‌شود و از طریق تعامل میان عناصر مادی، نور، مقیاس و وضعیت مکانی شکل می‌گیرد (Zumthor, 2006)؛ بنابراین، اتمسفر نه ویژگی فضا، بلکه نحوه بودن فضا در تجربه انسانی است.

یکی از بنیادی‌ترین مفروضات نظریه اتمسفر، قرارگیری آن در وضعیت میان‌بودگی است؛ وضعیتی که در آن مرزهای سنتی میان سوژه و ابژه کارایی خود را از دست می‌دهند. در این حالت، فضا نه صرفاً محصول ادراک ذهنی است و نه ویژگی مستقل اشیاء، بلکه حاصل یک میدان رابطه‌ای است که در آن بدن، محیط و زمینه فرهنگی به‌صورت هم‌زمان درگیر می‌شوند. این وضعیت را می‌توان نوعی تعلیق دوگانه‌انگاری دانست که امکان ظهور تجربه‌های فضایی غیرتقلیل‌پذیر را فراهم می‌سازد. در رویکردهای جدید انسان‌شناسی فضا نیز تأکید می‌شود که تجربه فضایی همواره در بین‌بودگی رخ می‌دهد؛ جایی که ادراک، کنش و محیط در یک شبکه درهم‌تنیده قرار دارند (Thibaud, 2011). در نظریه بومه، ادراک فضایی به‌طور بنیادین بدن‌مند است و از طریق نظامی چندحسی شکل می‌گیرد که در آن دیدن، شنیدن، حرکت و لمس به‌طور هم‌زمان در تولید معنا مشارکت دارند. بدن در این رویکرد نه یک دریافت‌کننده منفعل، بلکه یک واسط فعال ادراک است که از طریق حضور فیزیکی در فضا، کیفیت‌های اتمسفریک را فعال می‌سازد. به همین دلیل، تجربه فضایی پیش از آنکه به سطح شناختی برسد، در سطح عاطفی و پیشا - بازتابی رخ می‌دهد. پژوهش‌های اخیر در حوزه طراحی و ادراک نشان می‌دهند که کیفیت تجربه معماری زمانی به سطح عمیق می‌رسد که فضا بتواند تمام لایه‌های حسی بدن را درگیر کرده و یک تجربه یکپارچه و درگیرکننده ایجاد کند (Degen & Rose, 2012). یکی از مهم‌ترین برآیندهای نظریه بومه در حوزه معماری، مفهوم تولید حضور است؛ مفهومی که بر اساس آن، معماری نه تولیدکننده فرم‌های فیزیکی، بلکه تنظیم‌کننده شرایط ظهور تجربه است. در این رویکرد، طراحی معماری به سازمان‌دهی عناصر ادراکی مانند نور، ماده، صدا، ریتم فضایی و مقیاس می‌پردازد تا نوعی حضور قابل احساس در فضا ایجاد شود. این حضور، نه ثابت و نه عینی، بلکه وابسته به تعامل مستمر میان بدن و محیط است

(MacLeod, Hanks, & Hale, 2012). در فضاهای فرهنگی و موزه‌ای، این مفهوم اهمیت مضاعف دارد، زیرا معماری نه‌تنها بستر نمایش، بلکه سازنده تجربه عاطفی و حافظه جمعی بازدیدکننده است.

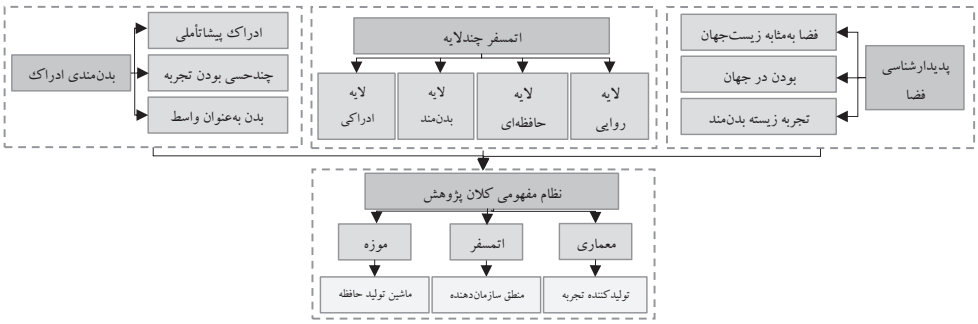
در سنت پدیدارشناسی، بدن نه به‌عنوان یک شیء در جهان، بلکه به‌مثابه شرط امکان تجربه جهان فهم می‌شود. در این رویکرد، ادراک صرفاً فرآیندی ذهنی نیست، بلکه از طریق بودن درجهانِ بدن‌مند شکل می‌گیرد؛ به این معنا که بدن هم‌زمان هم فاعل ادراک و هم بستر ظهور جهان است. این نگاه، امکان عبور از دوگانه سوژه و ابژه را فراهم می‌سازد و نشان می‌دهد که جهان همواره از طریق وضعیت‌های زیسته بدن آشکار می‌شود. در رویکردهای معاصر پدیدارشناسی کاربردی در طراحی، تأکید می‌شود که تجربه فضا همواره در سطح بدن رخ می‌دهد و هرگونه تحلیل فضایی بدون توجه به بدن‌مندی، ناقص و تقلیل‌گرایانه است (Hensel, 2018). در ادامه سنت پدیدارشناسی، فضا نه به‌عنوان یک ظرف خنثی هندسی، بلکه به‌عنوان یک زیست‌جهان ادراک‌شده تعریف می‌شود که معنای آن از طریق تجربه انسانی شکل می‌گیرد. در این دیدگاه، فضا همواره واجد کیفیت‌های وجودی است که از تعامل میان بدن، حافظه و زمینه فرهنگی پدیدار می‌شود.

نوربرگ-شولتز در بازخوانی پدیدارشناختی معماری نشان می‌دهد که مکان زمانی معنا پیدا می‌کند که بتواند در تجربه زیسته انسان رسوب کند و به بخشی از هویت وجودی او تبدیل شود (Seamon, 2018). در خوانش‌های جدیدتر، این رویکرد به سمت تأکید بر تجربه موقعیتی و حسی فضا حرکت کرده است که در آن فضا به‌صورت لحظه‌ای و در تعامل با بدن درک می‌شود.

در پدیدارشناسی فضا، مفهوم سکونت به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم مطرح می‌شود که بر اساس آن، انسان در جهان صرفاً حضور ندارد، بلکه آن را به‌صورت معنادار زندگی می‌کند. سکونت به معنای شکل‌گیری رابطه‌ای پایدار میان انسان و محیط است که در آن فضا از حالت فیزیکی صرف خارج شده و به مکان تبدیل می‌شود. این فرآیند از طریق تکرار تجربه، حافظه و کنش‌های روزمره شکل می‌گیرد و به فضا لایه‌های معنایی می‌افزاید. در رویکردهای معاصر پدیدارشناسی طراحی، تأکید می‌شود که مکان نه یک داده ثابت، بلکه یک فرآیند در حال شدن است که دائماً در تعامل با بدن و تجربه بازتعریف می‌شود (Sharr, 2007). در پیوند میان پدیدارشناسی و نظریه اتمسفر، می‌توان گفت که اتمسفر به‌عنوان امتداد تجربی سنت پدیدارشناسی عمل می‌کند. اگر در پدیدارشناسی کلاسیک، تمرکز بر تجربه زیسته مکان است، در نظریه اتمسفر بومه این تجربه به سطحی پیشاتأملی و عاطفی ارتقا می‌یابد که در آن کیفیت‌های فضایی پیش از هرگونه تفسیر شناختی بر بدن اثر می‌گذارند. به‌این‌ترتیب، اتمسفر را می‌توان نوعی گسترش‌یافته از تجربه پدیدارشناختی دانست که در آن فضا نه‌فقط زیسته، بلکه به‌صورت حضوری و عاطفی درک می‌شود و از خلال بدن در جهان آشکار می‌گردد (Seamon, 2018).

در رویکردهای معاصر به معماری، فضا به‌عنوان یک نظام روایی در نظر گرفته می‌شود که معنا را نه به‌صورت ایستا، بلکه در قالب توالی تجربه و حرکت تولید می‌کند. در این دیدگاه، بازدیدکننده از طریق حرکت در فضا درگیر نوعی روایت فضایی می‌شود که در آن عناصر معماری همانند نشانه‌های روایی عمل کرده و ادراک را در طول زمان سازمان‌دهی می‌کنند (Pallasmaa, 2012). به‌این‌ترتیب، معماری نه صرفاً یک شیء دیداری، بلکه یک ساختار روایی است که از طریق ترتیب فضایی، ریتم حرکت و تغییرات ادراکی، تجربه‌ای زمان‌مند و معنادار خلق می‌کند. بر پایه ادبیات نظری اتمسفر و رویکردهای معاصر پدیدارشناسی فضا، می‌توان اتمسفر را نه یک ویژگی الحاقی به محیط، بلکه نحوه ظهور فضا در تجربه زیسته انسان دانست. در این تلقی، فضا در قالب میدانی از روابط حسی، عاطفی و ادراکی پدیدار می‌شود که از تعامل میان عناصر مادی، شرایط محیطی و حضور بدن‌مند سوژه شکل می‌گیرد. ازاین‌رو، معنا نه در عناصر منفرد فضایی، بلکه در فرایند رابطه‌ای میان بدن، فضا و تجربه ادراکی تولید می‌شود.

بر این اساس، اتمسفر چارچوبی نظری برای تبیین چگونگی شکل‌گیری تجربه فضایی فراهم می‌آورد و با عبور از دوگانه‌های متعارف ذهن و عین، کالبد و ادراک، معماری را به‌مثابه نظامی برای سازمان‌دهی شرایط ظهور تجربه، کیفیت حضور و احساس مکان قابل‌فهم می‌سازد. حاصل تلفیق دیدگاه‌های پدیدارشناختی، نظریه اتمسفر بومه و مطالعات حافظه فضامند، صورت‌بندی دستگاه مفهومی پژوهش است که در آن تجربه اتمسفریک از خلال برهم‌کنش میان فضا، بدن، ادراک و حافظه تولید می‌شود. شکل ۳ این دستگاه مفهومی را به‌صورت شماتیک نمایش داده و منطق رابطه‌ای حاکم بر شکل‌گیری اتمسفر فضایی را تبیین می‌کند.

شکل ۳. نظام مفهومی پژوهش برای تبیین اتمسفر فضایی در پیوند میان فضا، بدن، ادراک و حافظه (منبع: نگارنده)

یافته‌های پژوهش

تحلیل داده‌های حاصل از هشت نوبت حضور میدانی در موزه دفاع مقدس تهران نشان داد که اتمسفر فضایی این مجموعه را نمی‌توان به یک عنصر کالبدی، حسی یا

نمادین منفرد تقلیل داد؛ بلکه این اتمسفر در بستر هم‌آیندی و برهم‌کنش مؤلفه‌های فضایی، مادی، نوری، صوتی، حرکتی و روایی و در نسبت متقابل میان محیط و بدن ادراک‌کننده تکوین می‌یابد. از این منظر، واحد تحلیل پژوهش، یعنی موقعیت فضایی-ادراکی واجد یک وضعیت رابطه‌ای و زمانمند است که کیفیت آن در جریان حرکت، مکث، تغییر میدان دید، مواجهه با عناصر مادی و دریافت محرک‌های حسی دگرگون می‌شود. تغییر اتمسفر عمدتاً در نقاطی آشکارتر است که چند کیفیت فضایی به‌صورت هم‌زمان یا متوالی دستخوش تغییر می‌شوند. بر همین اساس، تحلیل یافته‌ها از توصیف منفرد عناصر فراتر رفته و بر سازوکارهای تولید، تشدید، تعدیل و انتقال کیفیت اتمسفریک متمرکز شده است. جدول ۳ در جهت نشان دادن پیوند میان شواهد مشاهده‌ای، واحدهای معنایی، کدهای مفهومی و صورت‌بندی نظری به کار گرفته شده است.

جدول ۳. ساختار تحلیلی ردیابی داده‌های میدانی تا صورت‌بندی اتمسفریک

موقعیت فضایی-ادراکی	مؤلفه‌های قابل مشاهده	وضعیت بدن‌مند	واحد معنایی	کد مفهومی اولیه	کیفیت اتمسفریک	سازوکار اتمسفریک	مفهوم نظری متناظر
آستانه و ورودی مجموعه	گسست از بافت پیرامونی، کاهش محرک‌های محیطی و توالی تدریجی فضایی	تغییر ریتم حرکت و گذار از حرکت روزمره به هدایت‌شده	گذار از وضعیت متعارف به مواجهه	گذار- تعلیق	تعلیق و آمادگی ادراکی	بازتنظیم تدریجی نسبت بدن و محیط	اتمسفر به‌مثابه کیفیت بینابینی
مسیرهای روایی و توالی فضایی	جهت‌مندی مسیر، آشکارگی تدریجی عناصر و تغییر پیوسته کیفیت‌های فضایی	تداوم حرکت، تغییر آهنگ گام و مکث‌های موضعی	تجربه تدریجی و زمان‌مند فضا	توالی- تکوین	تداوم و انتظار	تبدیل ادراک لحظه‌ای به تجربه فرآیندی	اتمسفر به‌مثابه کیفیت پدیدارشونده
فضاهای نیمه‌تاریک و کم‌نور	کاهش شدت روشنایی، سایه‌روشن و تغییر میدان دید	تمرکز بر توجه و افزایش تمایل به مکث	تعلیق ادراک روزمره	تعلیق- تمرکز	تأمل و درنگ	متراکم‌شدن میدان ادراک از طریق تعدیل نور	کیفیت حضور و اثرگذاری بر بدن
تالارهای وسیع و مرتفع	مقیاس کلان، ارتفاع زیاد و امتداد میدان دید	تغییر نسبت بدن با ابعاد محیط	مواجهه با کلیتی فراتر از فرد	فراروی مقیاس	شکوه و حضور	بازتنظیم نسبت ادراکی فرد با کلیت فضایی	بدن‌مندی و کیفیت حضور
فضاهای فشرده مرتبط با روایت جنگ	فشردگی کالبدی، تراکم بصری و گسست‌های نوری	تغییر میدان دید و ریتم حرکت	فشار و بی‌ثباتی ادراکی	فشردگی- تنش	اضطراب و فشار	هم‌افزایی فشردگی، ناپیوستگی حسی	اتمسفر به‌مثابه کیفیت رابطه‌ای
فضاهای باز و بازتابی	گشودگی، کاهش تراکم صوتی، آب و سطوح بازتابی	کاهش شتاب حرکت و شکل‌گیری مکث	گشودگی و تأمل	گشودگی- بازتنظیم	آرامش و رهایی	کاهش فشار حسی از طریق گشودگی و بازتابندگی	اتمسفر به‌مثابه میان‌بود محیط و ادراک

(منبع: نگارنده)

۱. آستانه، گذار و شکل‌گیری وضعیت اولیه اتمسفریک

مشاهده موقعیت ورودی و آستانه موزه آشکار می‌سازد که ورود به مجموعه با تغییر تدریجی در نحوه حرکت، جهت‌یابی، میدان دید و میزان مواجهه با محرک‌های محیطی همراه است. فاصله‌گیری از فضای پیرامونی، کنترل نسبی مسیر و ورود مرحله‌ای به توالی فضایی، شرایطی متفاوت از وضعیت ادراکی پیشین ایجاد می‌کند. در این موقعیت، تغییر کیفیت اتمسفریک نه از یک عنصر منفرد، بلکه از هم‌آیندی تغییرات فضایی و حرکتی پدیدار می‌شود. کاهش تدریجی پیوند با محیط روزمره و قرارگرفتن بدن در مسیر فضایی تعریف‌شده، موجب می‌شود آستانه از یک مرز کالبدی به یک وضعیت گذار تبدیل شود؛ وضعیتی که در آن کیفیت ادراک از فضای متعارف فاصله گرفته و برای مواجهه با ساختار روایی و یادمانی موزه بازتنظیم می‌شود. بر این اساس، می‌توان نخستین سازوکار اتمسفریک موزه را گذار ادراکی از محیط روزمره به میدان یادمانی دانست. در چارچوب نظری بومه، این وضعیت با تلقی اتمسفر به‌مثابه کیفیتی بینابین که نه صرفاً در شیء معماری و نه صرفاً در ذهن سوژه قرار دارد، قابل تفسیر است. اتمسفر در این مرحله هنوز به کیفیت عاطفی مشخصی تقلیل نمی‌یابد، بلکه به‌صورت تغییری در کیفیت بودن در فضا و آمادگی بدن برای مواجهه با محیط پدیدار می‌شود.

۲. توالی فضایی و تکوین زمانمند اتمسفر

بررسی مسیرهای حرکتی بیانگر این مهم است که کیفیت اتمسفریک موزه در یک وضعیت ثابت باقی نمی‌ماند، بلکه در امتداد توالی فضایی و در پی تغییرات متوالی محیطی تکوین می‌یابد. آشکارشدن مرحله‌ای عناصر، جهت‌مندی مسیر، تغییر مقیاس، جابه‌جایی میان فضاهای فشرده و گشوده و شکل‌گیری نقاط مکث، موجب می‌شود تجربه فضایی واجد ساختاری تدریجی و زمانمند باشد. در این میان، حرکت صرفاً وسیله‌ای برای دسترسی به فضاهای مختلف نیست؛ بلکه خود بخشی از فرآیند شکل‌گیری تجربه است. در موقعیت‌های فشرده‌تر، تغییر میدان دید و افزایش تراکم عناصر با کاهش یا تغییر آهنگ حرکت همراه بوده و در عرصه‌های گشوده‌تر، امکان بازتنظیم وضعیت ادراکی و تداوم حرکت فراهم شده است؛ بنابراین، آنچه اتمسفر را در طول مسیر دگرگون می‌کند، صرفاً تغییر فرم یا ابعاد فضا نیست، بلکه توالی رابطه‌های متغیر میان بدن، مسیر، میدان دید، نور، صدا و عناصر نمایشگاهی است. همچنین نقاط مکث در این توالی، صرفاً وقفه‌هایی در حرکت محسوب نمی‌شوند؛ بلکه در مواردی که با تغییر محسوس در نور، مقیاس، صدا یا تراکم عناصر همراه‌اند، به نقاط تشدید ادراک تبدیل می‌شوند. این نقاط را می‌توان به‌عنوان گره‌های اتمسفریک شناسایی کرد؛ موقعیت‌هایی که در آن چند کیفیت فضایی به‌طور هم‌زمان متراکم شده و شدت تجربه افزایش می‌یابد. الگوی توالی و تحول اتمسفریک در مسیر تجربه موزه در جدول ۴ ارائه شده است.

جدول ۴. الگوی توالی و تحول اتمسفریک در مسیر تجربه موزه

مرحله در توالی فضایی	وضعیت غالب محیطی	وضعیت ادراکی و بدن‌مند	کیفیت اتمسفریک	سازوکار تحول اتمسفر	نقش روایی
ورود و آستانه	گسست از محیط پیرامونی و کاهش محرک‌های روزمره	تغییر جهت حرکت و افزایش آمادگی ادراکی	تعلیق، گذار	تغییر تدریجی سامان فضایی-حسی	آغاز مواجهه با میدان یادمانی
هدایت در مسیر	جهت‌مندی مسیر و آشکارگی تدریجی عناصر	حرکت پیوسته و انتظار برای مواجهه بعدی	انتظار، تکوین	توالی‌مندشدن ادراک و تنظیم ریتم حرکت	سازمان‌دهی روایت فضایی
مواجهه با عناصر کانونی	تمرکز نور، برجسته‌سازی عناصر و تغییر میدان دید	مکث و تمرکز ادراکی	حضور، تشدید	کانونی‌سازی توجه از طریق نور و سازمان فضایی	برجسته‌سازی مضمون یادمانی
ورود به فضاهای فشرده	کاهش گشودگی، تراکم بصری و تغییرات ناگهانی حسی	تحدید حرکت و افزایش درگیری حسی	تنش، فشار	تشدید کیفیت اتمسفریک از طریق فشردگی و ناپیوستگی	انتقال تجربه بحران و جنگ
گشودگی و بازتنظیم	افزایش وسعت دید، حضور آب و کاهش تراکم صوتی	کاهش شتاب حرکت و مکث	رهایی، تأمل	تعدیل فشار حسی و بازتنظیم وضعیت ادراکی	فراهم‌کردن امکان تأمل پس از مواجهه
نقاط اوج روایی	هم‌زمانی تغییر در نور، مقیاس، صدا و تراکم نمایش	توقف و افزایش تمرکز	تشدید حضور	تراکم هم‌زمان مؤلفه‌های فضایی-حسی	تثبیت مضمون و معنای یادمانی

(منبع: نگارنده)

۳. نور، کانون‌مندی و تعدیل میدان ادراک

نور در موزه در سازمان‌دهی میدان توجه و تغییر کیفیت ادراک فضایی مشارکت می‌کند. تفاوت در شدت و توزیع روشنایی، استفاده از سایه‌روشن و حضور نورهای جهت‌دار، در موقعیت‌های مختلف موجب تغییر در میزان گشودگی میدان دید، تمرکز نگاه و کیفیت مواجهه با عناصر نمایش می‌شود. در فضاهای نیمه‌تاریک، کاهش شدت روشنایی و تحدید نسبی میدان دید با تمرکز بیشتر ادراک و افزایش ظرفیت مکث همراه بود. در مقابل، در موقعیت‌هایی که نور جهت‌دار بر یک عنصر خاص متمرکز شده بود، توزیع توجه در میدان بصری تغییر می‌کرد و آن عنصر از زمینه پیرامونی متمایز می‌شد؛ بنابراین، اثر اتمسفریک نور را نمی‌توان صرفاً به روشنایی نسبت داد؛ بلکه نحوه توزیع، جهت‌مندی و نسبت نور و تاریکی در ساختن کیفیت حضور نقش دارد. تفاوت میان نور طبیعی و نور مصنوعی، کیفیت زمانی - ادراکی فضا را تغییر می‌دهد. در اینجا نور طبیعی نسبت ادراک‌شده میان فضای موزه و جهان بیرونی را آشکارتر می‌کند، درحالی‌که غلبه نور مصنوعی در برخی فضاهای روایی، استقلال بیشتر محیط داخلی از شرایط متعارف بیرونی را تقویت می‌کند.

۴. مادیت، ثقل و تقابل کیفیت‌های مادی

در تحلیل موقعیت‌های مادی، حضور بتن، فلز و سنگ با کیفیت‌هایی همچون سختی، ثقل، دوام و صلابت همراه بود؛ در مقابل، آب و سطوح شفاف، کیفیت‌هایی متفاوت از انعکاس، سیالیت، گشودگی و امتداد ادراک ایجاد می‌کردند. اهمیت این یافته در آن است که این کیفیت‌ها صرفاً از معنای نمادین مصالح ناشی نمی‌شوند، بلکه در مواجهه بدن با ویژگی‌های محسوس و ادراک‌شده ماده شکل می‌گیرند. در این چارچوب، بتن، فلز و سنگ را می‌توان واجد نوعی ثقل مادی و کیفیت مقاومتی دانست که در ترکیب با مقیاس، نور و سازمان فضایی، کیفیتی از استواری و ماندگاری را در میدان اتمسفریک تقویت می‌کنند. در مقابل، آب و شیشه با ویژگی‌های انعکاسی و گشودگی بصری، امکان شکل‌گیری مکث و تأمل را افزایش می‌دهند. ماتریس روابط مادی و نوری مؤثر بر تولید کیفیت اتمسفریک در جدول ۵ ارائه شده است.

جدول ۵. ماتریس روابط مادی و نوری در تولید کیفیت اتمسفریک

ترکیب مادی-نوری	ویژگی‌های محیطی	تأثیر ادراکی	وضعیت بدن‌مند	کیفیت اتمسفریک	سازوکار تولید اتمسفر
نور کم، مصالح سخت و سنگین	کاهش روشنایی، بتن، سنگ و فلز	محدودیت دید و افزایش تمرکز	مکث و درگیری حسی	صلابت، فقدان و تأمل	هم‌افزایی کاهش محرک بصری و ثقل مادی
نور جهت‌دار، عنصر یادمانی	تمرکز نوری و برجسته‌سازی انتخابی	کانونی‌شدن نگاه	توقف و تمرکز	حضور و معنا	ایجاد سلسله‌مراتب ادراکی
نور طبیعی، سطوح بازتابی	تغییرات طبیعی روشنایی، شفافیت و انعکاس	گسترش و بازتنظیم میدان دید	کاهش شتاب حرکت	گشودگی و تأمل	پیوند تغییرات زمانی نور با سیالیت ماده
سایه‌روشن، مسیر فشرده	ناپیوستگی نوری و محدودیت حرکتی	افزایش ناپایداری ادراکی	تغییر ریتم حرکت	تنش و اضطراب	تشدید ناپیوستگی حسی در بستر فشردگی
نور گسترده، فضای وسیع	توزیع نسبتاً یکنواخت روشنایی و مقیاس کلان	ادراک کلیت فضایی	تغییر نسبت بدن با محیط	شکوه و فراروی	تقویت کیفیت حضور از طریق مقیاس و گشودگی نوری
نور، آب، سکوت	بازتاب نور، سیالیت آب و کاهش تراکم صوتی	تعدیل توجه و کاهش فشار ادراکی	مکث و درنگ	آرامش و بازتنظیم	هم‌آیندی کیفیت‌های بازتابی، صوتی و نوری

(منبع: نگارنده)

۵. فشردگی، گشودگی و تنظیم شدت اتمسفر

تغییر در نسبت میان محدودیت و گشودگی، یکی از سازوکارهای مهم تنظیم شدت تجربه است. در فضاهای فشرده، کاهش میدان دید، تراکم بصری و تغییرات محسوس نور با افزایش درگیری حسی و تغییر آهنگ حرکت همراه بود. در مقابل،

فضاهای گشوده‌تر امکان کاهش تراکم ادراکی، مکث و بازتنظیم رابطه بدن با محیط را فراهم می‌کردند. اهمیت این یافته در آن است که فشردگی یا گشودگی به‌تنهایی واجد معنای اتمسفریک ثابت نیستند. کیفیت حاصل از آن‌ها به نحوه قرارگیری‌شان در توالی فضایی و به هم‌زمانی آن‌ها با سایر مؤلفه‌ها وابسته است. برای نمونه، هنگامی‌که فشردگی فضایی با صدای جنگ و کیفیت مادی سنگین همراه می‌شود، شدت درگیری حسی افزایش می‌یابد؛ در مقابل، گشودگی همراه با سکوت، آب و سطوح بازتابی، زمینه‌ای متفاوت برای مکث و تأمل فراهم می‌کند. درواقع می‌توان از تنظیم شدت اتمسفریک از طریق تغییر فشردگی و گشودگی به‌عنوان یکی از سازوکارهای اصلی سازمان فضایی موزه یاد کرد.

۶. صدا و شکل‌گیری توالی اتمسفرهای شنیداری

محیط شنیداری موزه در جریان مشاهده میدانی به‌صورت مجموعه‌ای از وضعیت‌های متغیر، شامل سکوت، پژواک، صداهای روایی و اصوات مرتبط با بازنمایی جنگ، آشکار شد. در بخش‌هایی که روایت جنگی حضور پررنگ‌تری داشت، صداهایی مانند آژیر، انفجار و شلیک در کنار ویژگی‌های فضایی و مادی خاص قرار می‌گرفتند و کیفیتی متفاوت از موقعیت‌های آرام‌تر ایجاد می‌کردند. در فضاهای تأملی، کاهش تراکم صوتی و غلبه سکوت یا صداهای آرام، با کاهش شدت محرک‌های شنیداری و افزایش ظرفیت مکث همراه بود. همچنین صدای آب در برخی موقعیت‌ها کیفیتی پیوسته و آرام‌تر به میدان شنیداری می‌بخشید؛ بنابراین، یافته‌ها نشان می‌دهد که اهمیت صدا در موزه صرفاً در محتوای روایی آن نیست؛ بلکه پیوستگی، گسست، شدت و جایگاه زمانی صدا در توالی فضایی در شکل‌گیری اتمسفر مشارکت دارد. صدا همراه با حرکت و تغییر موقعیت بدن دریافت می‌شود و ازاین‌رو، کیفیت شنیداری نیز ماهیتی زمانمند و موقعیتی پیدا می‌کند.

۷. هم‌پیوندی چندحسی و تشدید اتمسفر

یکی از مهم‌ترین یافته‌های پژوهش، آشکارشدن نقش هم‌پیوندی چندحسی در شکل‌گیری موقعیت‌های اتمسفریک بود. در برخی موقعیت‌ها، فشردگی مسیر، صدای مرتبط با جنگ، کاهش میدان دید و حضور مصالح سخت به‌طور هم‌زمان مشاهده شد. این هم‌آیندی، کیفیتی متفاوت از موقعیت‌هایی ایجاد می‌کرد که در آن گشودگی فضایی، سکوت، آب و سطوح بازتابی در کنار یکدیگر قرار داشتند. از این منظر، تحلیل نشان می‌دهد که کیفیت اتمسفریک را نمی‌توان با مدل جمع ساده مؤلفه‌های معماری توضیح داد. اهمیت اصلی در نحوه هم‌زمانی، تقویت متقابل و هم‌افقی کیفیت‌های فضایی و حسی است. در یک موقعیت، فشردگی فضایی باکیفیت شنیداری تنش‌زا و ثقل مادی هم‌راستا می‌شود و در موقعیتی دیگر، گشودگی، سکوت و انعکاس، کیفیتی متفاوت از تأمل و آرامش ایجاد می‌کنند. سازوکارهای هم‌افزایی چندحسی مؤثر بر شکل‌گیری اتمسفر در جدول ۶ ارائه شده است.

جدول ۶. ماتریس سازوکارهای هم‌افزایی چندحسی در شکل‌گیری اتمسفر

موقعیت ترکیبی	مؤلفه‌های هم‌زمان	نحوه برهم‌کنش مؤلفه‌ها	وضعیت ادراکی	کیفیت اتمسفریک	سازوکار غالب
مسیر فشرده و صوت جنگ	فشردگی فضایی، صدای جنگ و تحدید میدان دید	هم‌زمانی فشار فضایی و تحریک شنیداری	افزایش درگیری چندحسی	تنش و اضطراب	تشدید
مصالح سنگین و نور کم	ثقل مادی، سختی سطح و کاهش روشنایی	تقویت متقابل وزن ادراک‌شده و محدودیت دید	تمرکز و درنگ	صلابت و فقدان	هم‌افزایی
فضای باز و سکوت	گشودگی فضایی، کاهش تراکم صوتی و امتداد دید	کاهش فشار حسی و افزایش امکان مکث	بازتنظیم ریتم حرکت	آرامش و تأمل	تعدیل
آب و سطوح بازتابی	سیالیت، انعکاس و تغییرپذیری میدان دید	بازتوزیع توجه و کاهش قطعیت بصری	گشودگی ادراکی	رهایی و تأمل	سیال‌سازی
نور جهت‌دار و عنصر تاریخی	تمرکز نوری، نماد تاریخی و سازمان روایی	پیوند کانون ادراکی با محتوای یادمانی	تمرکز معنایی	حضور و حافظه	کانونی‌سازی
مقیاس کلان و سکوت	ارتفاع، وسعت و کاهش محرک صوتی	تقویت ادراک کلیت و فاصله‌گیری از روزمرگی	فراروی از مقیاس فردی	شکوه و حضور	فراروی

(منبع: نگارنده)

۸. حافظه فضامند و حضور امر گذشته در تجربه اکنون

تحلیل فضاهای یادمانی نشان داد که حافظه در موزه صرفاً از طریق ارائه اطلاعات تاریخی یا نمایش اشیاء انتقال نمی‌یابد، بلکه در پیوند با نور، سکوت، مقیاس، توالی فضایی، نشانه‌های یادمانی و حرکت بدن به کیفیتی تجربه‌پذیر تبدیل می‌شود. تصاویر، نمادها، یادمان‌ها و روایت‌های تاریخی هنگامی واجد ظرفیت اتمسفریک می‌شوند که در سازمان فضایی و حسی محیط قرار گیرند و بخشی از میدان ادراکی را تشکیل دهند. در این وضعیت، گذشته از سطح یک محتوای صرفاً بازنمایانه فراتر رفته و به‌واسطه مواجهه تدریجی بدن با فضا، در تجربه اکنون حضور می‌یابد. از این منظر، حرکت در مسیر موزه نه‌تنها توالی فضایی، بلکه توالی مواجهه با لایه‌های مختلف حافظه را نیز سازمان می‌دهد. بر این اساس، می‌توان موزه را نه صرفاً به‌عنوان مخزن اسناد تاریخی، بلکه به‌عنوان سازوکاری اتمسفریک برای فضامندکردن و اکنون‌مندکردن حافظه تفسیر کرد. در اینجا اتمسفر نقش واسط میان امر تاریخی و امر زیسته را بر عهده می‌گیرد و گذشته را از طریق کیفیت محیطی و بدن‌مند به تجربه‌ای حاضر تبدیل می‌کند.

۹. بدن‌مندی و تحقق اتمسفر در نسبت بدن و فضا

بدن در تجربه اتمسفریک، دریافت‌کننده منفعل ویژگی‌های محیط نیست؛ بلکه حضور آن شرط تحقق تجربه اتمسفر است. تغییر مقیاس، ارتفاع، عرض مسیر، حجم

فضا و توالی حرکت، نسبت بدن و محیط را به‌صورت پیوسته دگرگون می‌کند. تالارهای وسیع و مرتفع، بدن را در نسبت با کلیتی بزرگ‌تر قرار می‌دهند، درحالی‌که فضاهای فشرده‌تر، میدان ادراک را محدودتر و حرکت را متمرکزتر می‌کنند. در این فرآیند، حرکت بدن صرفاً جابه‌جایی فیزیکی نیست؛ بلکه یکی از شیوه‌های اصلی تحقق اتمسفر است. تغییر سرعت، جهت، توقف و ادامه مسیر، وضعیت بدن را در ارتباط با تغییرات فضایی بازتنظیم می‌کند. اتمسفر را نمی‌توان مستقل از شیوه حضور بدن در محیط تحلیل کرد. صورت‌بندی میان اتمسفر، بدن و حافظه در شکل‌گیری تجربه موزه در جدول ۷ ارائه شده است.

جدول ۷. صورت‌بندی رابطه‌ای اتمسفر، بدن و حافظه

سطح تحلیلی	مؤلفه‌های اصلی	نحوه ارتباط	پیامد ادراکی-معنایی	صورت اتمسفریک
سطح کالبدی	مقیاس، هندسه، ماده، نور و سازمان فضایی	تنظیم شرایط حضور بدن در محیط	تغییر نسبت بدن و فضا	کیفیت محیطی
سطح حسی	نور، صدا، سکوت، انعکاس و تراکم محرک‌ها	تعدیل شدت و جهت ادراک	تمرکز، پراکندگی یا تشدید توجه	کیفیت محسوس
سطح حرکتی	مسیر، مکث، تغییر ریتم و توالی فضایی	زمان‌مندکردن مواجهه با محیط	شکل‌گیری تجربه فرایندی	کیفیت تکوینی
سطح بدن‌مند	حرکت، توقف، جهت‌گیری و تغییر وضعیت بدن	میانجی‌گری بدن میان محیط و ادراک	بازتنظیم وضعیت حضور	کیفیت رابطه‌ای
سطح روایی	تصاویر، نمادها، یادمان‌ها و عناصر تاریخی	پیوند نشانه‌های تاریخی با تجربه فضایی	اکنون‌مندشدن امر گذشته	کیفیت حافظه‌مند
سطح معنایی	فقدان، مقاومت، ایثار، بقا و امید	تبلور مضامین تاریخی در تجربه محسوس	شکل‌گیری معنای یادمانی	کیفیت هستی‌شناختی
سطح بیناسوژه‌ای	هم‌حضوری، سکوت مشترک و ریتم‌های جمعی حرکت	شکل‌گیری میدان مشترک مواجهه	ظرفیت تجربه جمعی و هم‌تنظیمی	کیفیت بیناسوژه‌ای

(منبع: نگارنده)

۱۰. ظرفیت بیناسوژه‌ای اتمسفر در موقعیت‌های جمعی

در برخی موقعیت‌های موزه، هم‌زمانی حضور چند بازدیدکننده، سکوت مشترک، مکث در برابر عناصر روایی و هم‌زمانی نسبی حرکت‌ها مشاهده شد. این هم‌حضوری نشان می‌دهد که اتمسفر موزه صرفاً در سطح رابطه یک بدن منفرد با محیط قابل تحلیل نیست و می‌تواند واجد ظرفیت بیناسوژه‌ای نیز باشد. بااین‌حال، ازآنجاکه داده‌های این پژوهش مبتنی بر مشاهده میدانی و تجربه بدن‌مند پژوهشگر بوده و مصاحبه یا سنجش مستقیم ادراک بازدیدکنندگان انجام نشده است، این یافته به معنای اثبات

یکسان‌بودن تجربه عاطفی افراد نیست؛ بلکه بر ظرفیت فضایی برای شکل‌دهی به یک وضعیت مشترک حضور و مواجهه دلالت دارد. در این چارچوب، سازمان‌دهی مسیر، تعریف نقاط مکث و تمرکز و تنظیم ریتم حرکت، شرایطی را ایجاد می‌کند که حضور هم‌زمان بدن‌ها در یک میدان فضایی می‌تواند کیفیتی مشترک و توزیع‌شده ایجاد کند؛ بنابراین، مفهوم بیناسوژه‌ای در این پژوهش نه به معنای همسانی تجربه‌های ذهنی، بلکه به معنای شکل‌گیری یک میدان اتمسفریک مشترک در میان بدن‌های حاضر به کار می‌رود.

۱۱. اتمسفر به‌مثابه میدان رابطه‌ایِ حافظه، بدن و فضا

برآیند تحلیل موقعیت‌های فضایی-ادراکی نشان می‌دهد که اتمسفر موزه دفاع مقدس را باید به‌مثابه میدانی رابطه‌ای، زمانمند و چندلایه در نظر گرفت که در آن کیفیت‌های مادی، حسی، حرکتی، عاطفی و یادمانی به‌صورت جداگانه عمل نمی‌کنند، بلکه در تعامل با یکدیگر و در مواجهه با بدن ادراک‌کننده به کیفیتی واحد و تجربه‌پذیر تبدیل می‌شوند. این یافته بیانگر این مهم است که اتمسفر در موزه از یک وضعیت اولیه در آستانه ورود آغاز شده، در امتداد توالی فضایی تغییر شدت می‌دهد، در برخی نقاط به گره‌های اتمسفریک متراکم می‌شود و سپس از طریق تغییر نور، مقیاس، مادیت، صدا، گشودگی و فشردگی به وضعیت‌های متفاوت ادراکی انتقال می‌یابد. حافظه تاریخی نیز در این فرآیند نه عنصری منفک، بلکه لایه‌ای معنایی است که در تعامل با کیفیت‌های محیطی و بدن‌مندی به تجربه اکنون‌مند تبدیل می‌شود. سازوکارهای تولید و تحول اتمسفر در موزه دفاع مقدس تهران، در جدول ۸ ارائه شده است.

جدول ۸. مدل نهایی سازوکارهای تولید و تحول اتمسفر در موزه دفاع مقدس تهران

سازوکار بنیادی	تعریف تحلیلی	مؤلفه‌های فعال	پیامد فضایی-ادراکی	کیفیت اتمسفریک قابل ظهور
هم‌آیندی	شکل‌گیری اتمسفر از طریق حضور هم‌زمان و رابطه‌ای چند مؤلفه	نور، ماده، صدا، مقیاس، روایت و سازمان فضایی	تولید کیفیتی غیرقابل تقلیل به عنصر منفرد	حضور، تنش، تأمل و شکوه
توالی	تحول اتمسفر در جریان حرکت و مواجهه مرحله‌مند با فضا	مسیر، آستانه، مکث، گشودگی و فشردگی	زمان‌مندشدن تجربه و تغییر تدریجی کیفیت‌ها	گذار، انتظار، تشدید و بازتنظیم
تشدید	افزایش شدت اتمسفر از طریق تراکم و هم‌زمانی مؤلفه‌ها	فشردگی، نور متضاد، صدای جنگ، مصالح سنگین و عناصر روایی	افزایش درگیری حسی و تمرکز ادراکی	اضطراب، فشار، فقدان و حضور شدید
تعدیل	کاهش یا تنظیم شدت اتمسفر از طریق تغییر شرایط محیطی	گشودگی، سکوت، آب، نور گسترده و کاهش تراکم	کاهش فشار حسی و بازتنظیم ریتم بدن	آرامش، رهایی و تأمل
کانونی‌سازی	تمرکز میدان ادراک بر عنصر یا موقعیت خاص	نور جهت‌دار، عنصر یادمانی، تغییر مقیاس و سازمان دید	برجسته‌شدن معنا و افزایش مکث	حضور و حافظه

فضامندسازی حافظه	تبدیل محتوای تاریخی به کیفیتی محسوس و تجربه‌پذیر	نشانه‌های تاریخی، روایت، نور، سکوت، ماده و حرکت	حضور امر گذشته در تجربه اکنون	حافظه‌مندی و مواجهه تاریخی
بدن‌مندشدن	تحقق اتمسفر در نسبت متقابل بدن و محیط	مقیاس، مسیر، ارتفاع، عرض، سطح و ریتم حرکت	شکل‌گیری تجربه از طریق وضعیت بدن	حضور، فراروی، فشار و مکث
بیناسوژه‌ای شدن	ایجاد ظرفیت تجربه مشترک از طریق هم‌حضوری و هم‌تنظیمی فضایی	سکوت مشترک، حرکت هم‌زمان، مکث و مواجهه جمعی	شکل‌گیری میدان مشترک ادراک	هم‌حضوری و همدلی فضایی

(منبع: نگارنده)

از این منظر، یافته اصلی پژوهش را می‌توان در قالب یک منطق سه‌گانه «هم‌آیندی، توالی و تشدید» صورت‌بندی کرد: نخست، اتمسفر از هم‌آیندی مؤلفه‌های فضایی و حسی پدید می‌آید؛ دوم، در امتداد توالی حرکتی و زمانی دگرگون می‌شود؛ و سوم، در نقاطی که چند کیفیت به‌طور هم‌زمان متراکم می‌شوند، شدت می‌یابد. حاصل این فرآیند، شکل‌گیری میدانی است که در آن فضا، بدن و حافظه در یک وضعیت ادراکی واحد به هم پیوند می‌خورند. درنتیجه، اتمسفر موزه دفاع مقدس را نمی‌توان صرفاً کیفیتی عاطفی یا اثر روان‌شناختی فضا دانست؛ بلکه باید آن را کیفیت برآمده از رابطه میان بدن، محیط و حضور تاریخی تلقی کرد. در این صورت، معماری موزه نه‌فقط ظرفی برای نمایش تاریخ، بلکه سازوکاری برای تبدیل تاریخ به تجربه‌ای فضایی، بدن‌مند و اکنون‌مند است. این صورت‌بندی با تلقی بومه از اتمسفر به‌عنوان کیفیتی میان‌بود و رابطه‌ای همخوان است، اما درعین‌حال نشان می‌دهد که در معماری یادمانی، این میان‌بود می‌تواند از طریق توالی فضایی و هم‌پیوندی چندحسی، به بستری برای تجربه فضامند حافظه تاریخی تبدیل شود.

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش امکان بازخوانی اتمسفر را از یک کیفیت محسوس فضا به یک منطق رابطه‌ایِ شکل‌گیری تجربه فراهم می‌سازند. در چارچوب بومه، اتمسفر نه ویژگی مستقل یک شیء و نه حالتی صرفاً ذهنی، بلکه کیفیتی است که در میان محیط و بدن پدیدار می‌شود. تحلیل موزه دفاع مقدس این تلقی را در بستر معماری یادمانی بسط می‌دهد؛ به این معنا که اتمسفر در فاصله میان سازمان فضایی و ادراک بدن‌مند شکل می‌گیرد و در جریان حرکت، مکث و مواجهه با محیط تحول می‌یابد. ازاین‌رو، اتمسفر را نمی‌توان به مجموعه‌ای از ویژگی‌های کالبدی یا واکنش‌های روانی فروکاست؛ بلکه باید آن را حاصل سازمان‌یافتگی روابط میان فضا، بدن و موقعیت ادراکی دانست.

از این منظر، یکی از دلالت‌های نظری پژوهش آن است که اتمسفر ماهیتی ایستا ندارد، بلکه تکوینی و زمانمند است. کیفیت اتمسفریک در طول تجربه فضایی ثابت

نمی‌ماند، بلکه در اثر تغییر روابط میان مؤلفه‌های محیطی و وضعیت بدن، شدت و کیفیت آن دگرگون می‌شود؛ بنابراین، توالی فضایی صرفاً ترتیب قرارگیری فضاها نیست، بلکه سازوکاری برای شکل‌گیری، تحول و تعدیل تجربه اتمسفریک است. این برداشت، مفهوم اتمسفر را از یک وضعیت لحظه‌ای به یک فرآیند پدیدارشونده نزدیک می‌کند که در امتداد زمان و حرکت تحقق می‌یابد.

دلالت مهم دیگر به نسبت اتمسفر و حافظه مربوط است. در معماری یادمانی، گذشته تنها از طریق بازنمایی محتوای تاریخی حضور نمی‌یابد، بلکه می‌تواند در سازمان فضایی و تجربه بدن‌مند اکنون نیز استمرار پیدا کند. بر این اساس، حافظه را می‌توان نه صرفاً محتوایی برای نمایش، بلکه کیفیتی فضامند و تجربه‌پذیر تلقی کرد. اتمسفر در این میان نقش واسطی دارد که امر تاریخی را از سطح نشانه و روایت به سطح حضور حسی و ادراکی منتقل می‌کند. از این منظر، مفهوم فضامندسازی حافظه می‌تواند به‌عنوان یکی از صورت‌های تبیین رابطه میان معماری، تجربه و امر تاریخی مطرح شود. همچنین، یافته‌ها نشان می‌دهند که اتمسفر را نمی‌توان به تجربه منفرد سوژه محدود کرد. هم‌حضوری بدن‌ها و شکل‌گیری وضعیت‌های مشترک مواجهه، ظرفیت بیناسوژه‌ای اتمسفر را آشکار می‌کند؛ بااین‌حال، این امر به معنای یکسانی تجربه افراد نیست؛ بنابراین، اتمسفر در حد فاصل فردیت ادراک و جمعیت تجربه قرار می‌گیرد و می‌توان آن را کیفیتی رابطه‌ای و بیناسوژه‌ای دانست که در میان بدن‌ها و محیط امکان ظهور می‌یابد.

برآیند این بحث، فراتر از کاربرد نظریه بومه در یک نمونه موردی، به یک صورت‌بندی مفهومی سه‌وجهی می‌انجامد: هم‌آیندی، توالی و تنظیم شدت. هم‌آیندی، منطق شکل‌گیری اتمسفر از روابط هم‌زمان میان مؤلفه‌های محیطی را توضیح می‌دهد؛ توالی، تکوین آن را در امتداد حرکت و زمان صورت‌بندی می‌کند؛ و تنظیم شدت، تغییر دامنه و کیفیت تجربه اتمسفریک را تبیین می‌نماید. اهمیت این صورت‌بندی در آن است که اتمسفر را از سطح ویژگی فضا به سطح سازوکار تولید کیفیت فضایی منتقل می‌کند. بر این اساس، سهم نظری پژوهش حاضر را می‌توان در توسعه فهم اتمسفر به‌مثابه میدانی رابطه‌ای، زمانمند و بدن‌مند برای پیوند فضا، حافظه و تجربه دانست. در این خوانش، معماری صرفاً فرم را تولید نمی‌کند و حتی صرفاً حامل معنا نیست؛ بلکه شرایط ظهور کیفیت‌هایی را سازمان می‌دهد که تجربه تاریخی و فضایی در درون آن‌ها شکل می‌گیرد. از همین رو، اتمسفر می‌تواند نه‌فقط موضوعی برای توصیف پدیدارشناختی، بلکه مفهومی تحلیلی برای فهم چگونگی شکل‌گیری تجربه در معماری فرهنگی و یادمانی باشد.

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که اتمسفر در موزه دفاع مقدس ماهیتی چندلایه دارد و از طریق برهم‌کنش هم‌زمان کیفیت‌های ادراکی، عاطفی، روایی و حافظه‌ای شکل می‌گیرد. یافته‌ها آشکار ساخت که بدن در این فرایند صرفاً دریافت‌کننده فضا نیست،

بلکه به‌عنوان واسطه‌ای فعال در تحقق تجربه اتمسفریک عمل می‌کند و معنا نیز نه از عناصر منفرد معماری، بلکه از هم‌افزایی نور، ماده، صدا، حرکت و سازمان فضایی پدیدار می‌شود. همچنین حافظه تاریخی در این مجموعه به سطح بازنمایی صرف محدود نمانده، بلکه در ساختار فضایی موزه رسوب یافته و در قالب تجربه‌ای زیسته و ادراکی بازتولید می‌شود. بر این اساس، اتمسفر را می‌توان سازوکاری بنیادین برای پیوند میان فضا، ادراک و حافظه دانست که از طریق آن معماری امکان احضار معنادار گذشته در زمان حال را فراهم می‌آورد.

مهم‌ترین نوآوری این پژوهش در بازتعریف اتمسفر از یک کیفیت ادراکی به یک ساختار مولد تجربه نهفته است. برخلاف رویکردهایی که اتمسفر را پیامد ویژگی‌های حسی محیط می‌دانند، نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که اتمسفر در قالب شبکه‌ای از روابط میان فضا، بدن، عاطفه و حافظه عمل کرده و شرایط شکل‌گیری تجربه را سازمان‌دهی می‌کند. در همین راستا، چارچوب مفهومی اتمسفر چندلایه روایی-ادراکی ارائه شد که تجربه فضایی را حاصل تعامل هم‌زمان لایه‌های ادراکی، بدن‌مند، روایی و حافظه‌ای می‌داند و امکان عبور از تحلیل‌های تک‌عاملی در مطالعات معماری را فراهم می‌سازد.

دلالت‌های نظری پژوهش فراتر از مطالعه یک نمونه موردی، ناظر بر بازاندیشی در جایگاه اتمسفر در نظریه معماری معاصر است. یافته‌ها نشان می‌دهد که اتمسفر را باید نوعی ساختار رابطه‌ای میان فضا، بدن، حافظه و عاطفه دانست که در شکل‌گیری تجربه فضایی نقش بنیادین ایفا می‌کند. در این چارچوب، نظریه اتمسفر بومه در بستر فضاهای حافظه‌محور بسط می‌یابد و از تأکید صرف بر حضور به‌سوی تبیین نقش حافظه، روایت و تاریخ‌مندی تجربه حرکت می‌کند. همچنین نتایج پژوهش از ضرورت گذار از پدیدارشناسی توصیفی به‌سوی رویکردی تولیدی حکایت دارد؛ رویکردی که در آن فضا به‌عنوان سامانه‌ای برای سازمان‌دهی ادراک و بدن به‌عنوان واسطه فعال تجربه در نظر گرفته می‌شود.

از منظر کاربردی، یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که ارزیابی و طراحی فضاهای فرهنگی و یادمانی نمی‌تواند صرفاً بر شاخص‌های عملکردی، کالبدی یا زیبایی‌شناختی استوار باشد؛ بلکه ظرفیت اتمسفریک فضا، یعنی توانایی آن در سازمان‌دهی ادراک، تنظیم وضعیت بدن‌مند، هدایت ریتم حرکت و فعال‌سازی لایه‌های حافظه‌ای، نیز باید به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های اساسی طراحی مورد توجه قرار گیرد. بر این اساس، چارچوب حاصل از پژوهش می‌تواند مبنایی برای گذار از رویکرد عنصرمحور به رویکرد رابطه‌محور و سازوکارمحور در طراحی فضاهای حافظه‌محور فراهم آورد.

بر مبنای یافته‌های پژوهش، یکی از مهم‌ترین الزامات طراحی اتمسفریک، توجه به توالی فضایی و تحول زمانمند کیفیت‌های محیطی است. اتمسفر در یک موقعیت منفرد و ایستا تثبیت نمی‌شود، بلکه در جریان حرکت، مکث، تغییر میدان دید و دگرگونی شرایط حسی به‌تدریج تکوین می‌یابد. از این منظر، مسیر حرکتی موزه

را می‌توان نه صرفاً به‌عنوان یک سازوکار دسترسی، بلکه به‌عنوان ساختاری زمانی-ادراکی برای تنظیم تحول اتمسفر در نظر گرفت. چنین رویکردی امکان سازمان‌دهی پیوسته موقعیت‌هایی مانند گذار، تعلیق، مواجهه، تشدید و بازتنظیم را در امتداد مسیر فراهم می‌آورد و به طراح اجازه می‌دهد تجربه فضایی را نه در قالب مجموعه‌ای از فضاهای منفرد، بلکه به‌صورت یک توالی اتمسفریک طراحی کند.

در امتداد این منطق، فشردگی و گشودگی فضایی را می‌توان به‌عنوان دو کیفیت قابل تنظیم در سازمان‌دهی شدت اتمسفر به کار گرفت. تغییر نسبت میان محدودیت و گشودگی میدان دید، عرض و ارتفاع فضا، تراکم عناصر و میزان آزادی حرکتی، امکان تغییر وضعیت ادراکی و بدن‌مند را فراهم می‌کند. بر این اساس، فضاهای فشرده، به‌ویژه در ترکیب با نور محدود، مصالح دارای ثقل مادی و محرک‌های صوتی، ظرفیت ایجاد درگیری حسی و تشدید تجربه را دارند؛ در مقابل، گشودگی فضایی، کاهش تراکم صوتی، حضور آب و افزایش انعکاسندگی می‌تواند زمینه بازتنظیم ادراکی و شکل‌گیری موقعیت‌های تأملی را فراهم آورد؛ بنابراین، فشردگی و گشودگی در این چارچوب نه صرفاً ویژگی‌های هندسی، بلکه ابزارهای تنظیم شدت و جهت اتمسفر تلقی می‌شوند.

یافته‌ها همچنین بر ضرورت عبور از طراحی منفرد مؤلفه‌های حسی و حرکت به‌سوی سازمان‌دهی هم‌پیوند نور، ماده، صدا و روایت دلالت دارند. کیفیت اتمسفریک در بسیاری از موقعیت‌های بررسی‌شده حاصل عملکرد یک عنصر منفرد نبود، بلکه از هم‌آیندی چند مؤلفه و روابط متقابل آن‌ها پدیدار می‌شد. ازاین‌رو، در طراحی فضاهای یادمانی می‌توان به‌جای افزودن عناصر حسی به‌صورت مستقل، ترکیب‌های فضایی-حسی متناسب با مضمون هر بخش را صورت‌بندی کرد. برای نمونه، هم‌نشینی فشردگی فضایی، نور محدود، مصالح دارای ثقل مادی و اصوات مرتبط با روایت جنگ می‌تواند به تشدید مواجهه کمک کند؛ درحالی‌که ترکیب گشودگی، نور گسترده، آب، سطوح بازتابی و کاهش تراکم صوتی می‌تواند شرایطی متفاوت برای مکث و تأمل ایجاد کند. در این رویکرد، رابطه میان مؤلفه‌ها موضوع اصلی طراحی قرار می‌گیرد.

از سوی دیگر، شناسایی نقاطی که در آن‌ها تغییرات نور، مقیاس، صدا، تراکم و عناصر روایی به‌صورت هم‌زمان رخ می‌دهند، امکان تعریف گره‌های اتمسفریک را در ساختار موزه فراهم می‌کند. این نقاط را می‌توان به‌عنوان موقعیت‌هایی با شدت ادراکی بالاتر در مسیر طراحی در نظر گرفت؛ موقعیت‌هایی که در آن‌ها حرکت کاهش یافته یا متوقف می‌شود و تمرکز بدن و ادراک افزایش می‌یابد؛ بنابراین، نقاط مکث در فضاهای یادمانی می‌توانند از سطح عملکرد حرکتی فراتر رفته و به عناصر فعال در ساختار روایی و اتمسفریک معماری تبدیل شوند.

در سطحی بنیادی‌تر، یافته‌ها بر ضرورت فضامندسازی حافظه از طریق کیفیت‌های محسوس محیط تأکید دارند. حافظه در فضای موزه صرفاً از طریق متن، تصویر، شیء یا روایت تاریخی فعال نمی‌شود، بلکه در پیوند با نور، ماده، سکوت، صدا، مقیاس

و حرکت به تجربه‌ای بدن‌مند و اکنون‌مند تبدیل می‌شود. بر این اساس، معماری می‌تواند از جایگاه ظرف نمایش حافظه فراتر رفته و به واسطه‌ای برای تبدیل امر تاریخی به تجربه فضایی و محسوس بدل شود. چنین رویکردی به‌ویژه در طراحی موزه‌های جنگ، فضاهای یادمانی و معماری‌های مرتبط با حافظه جمعی، ظرفیت توسعه دارد.

مجموع این یافته‌ها امکان صورت‌بندی یک منطق کاربردی برای طراحی اتمسفریک را فراهم می‌آورد که بر سه فرایند به‌هم‌پیوسته استوار است: هم‌آیندی، توالی و تنظیم شدت. هم‌آیندی به سازمان‌دهی رابطه میان مؤلفه‌های مادی، نوری، صوتی، فضایی و روایی اشاره دارد؛ توالی، تحول این روابط را در امتداد حرکت و زمان سامان می‌دهد؛ و تنظیم شدت، از طریق تغییر فشردگی، گشودگی، کانونی‌سازی، تشدید و تعدیل، کیفیت تجربه را در موقعیت‌های مختلف کنترل می‌کند. درنتیجه، نوآوری کاربردی پژوهش را می‌توان در تبدیل این روابط به یک منطق تحلیلی - طراحی برای شناسایی و سازمان‌دهی کیفیت‌های اتمسفریک در فضاهای حافظه‌محور دانست؛ منطقی که فراتر از کاربرد مستقیم نظریه بومه، امکان ترجمه مفاهیم اتمسفریک به مؤلفه‌های قابل مطالعه در فرایند تحلیل و طراحی معماری را فراهم می‌آورد.

از منظر نظری نیز پژوهش حاضر با قرار دادن فضا، بدن و حافظه در یک ساختار رابطه‌ای، اتمسفر را نه کیفیتی صرفاً متعلق به محیط و نه تجربه‌ای صرفاً ذهنی، بلکه کیفیتی پدیدارشونده در میان محیط و بدن ادراک‌کننده صورت‌بندی می‌کند. در این خوانش، اتمسفر در جریان هم‌آیندی شرایط محیطی، وضعیت بدن‌مند و محتوای معنایی شکل می‌گیرد و از طریق حرکت و مواجهه با فضا تحول می‌یابد. از این منظر، سهم نظری پژوهش صرفاً در انتقال چارچوب بومه به یک مطالعه موردی نیست، بلکه در صورت‌بندی سازوکارهای رابطه‌ایِ تکوین، تحول و شدت‌یابی اتمسفر در یک فضای حافظه‌محور قرار دارد.

باوجوداین دستاوردها، یافته‌های پژوهش باید در چارچوب محدودیت‌های روش‌شناختی مطالعه تفسیر شوند. پژوهش حاضر بر مطالعه موردی موزه دفاع مقدس تهران و هشت نوبت مشاهده مستقیم و بدن‌مند پژوهشگر استوار بوده است؛ ازاین‌رو، نتایج آن به معنای تعمیم آماری به سایر موزه‌ها یا گروه‌های مخاطب نیست. همچنین، ماهیت کیفی و پدیدارشناختی پژوهش امکان تحلیل عمیق رابطه میان فضا، بدن و اتمسفر را فراهم کرده است، اما سنجش کمی شدت کیفیت‌های اتمسفریک و بررسی نظام‌مند تفاوت‌های ادراکی میان گروه‌های مختلف مخاطبان در دامنه این مطالعه قرار نداشته است؛ بنابراین، انتقال چارچوب حاصل به سایر زمینه‌های فرهنگی، تاریخی و معماری نیازمند بررسی تطبیقی و آزمون آن در موقعیت‌های متفاوت است.

در ادامه این مسیر، مطالعات تطبیقی میان موزه‌های جنگ، موزه‌های حافظه و

فضاهای یادمانی در زمینه‌های فرهنگی متفاوت می‌تواند قابلیت انتقال و حدود اعتبار سازوکارهای شناسایی‌شده را بررسی کند. همچنین، تلفیق روش‌های کیفی با سنجه‌های کمی و ابزارهای ثبت و تحلیل دیجیتال، ازجمله تحلیل شرایط نوری و صوتی، ثبت مسیر حرکت و بازسازی فضایی، می‌تواند امکان بررسی دقیق‌تر رابطه میان تغییرات محیطی و کیفیت‌های اتمسفریک را فراهم آورد. مطالعه نقش هم‌حضوری بدن‌ها، ریتم‌های مشترک حرکت و مکث و شکل‌گیری وضعیت‌های جمعی مواجهه نیز می‌تواند زمینه توسعه مفهوم ظرفیت بیناسوژه‌ای اتمسفر را فراهم سازد.

درنهایت، توسعه مطالعات اتمسفریک در نسبت با حافظه، روایت، بدن‌مندی و بیناذهنیت می‌تواند مسیر نظری دیگری برای گسترش این حوزه در معماری معاصر ایجاد کند. چارچوب حاضر می‌تواند نقطه آغاز چنین مطالعاتی باشد؛ با این ملاحظه که قابلیت انتقال آن به هر زمینه جدید باید بر اساس ویژگی‌های تاریخی، فرهنگی، فضایی و حسی همان زمینه مورد ارزیابی قرار گیرد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

منابع و مآخذ

ورمقانی، حسنا (۱۴۰۱). تحلیل نحوی نمودپذیری شفافیت فضایی در معماری معاصر ایران. نشریه علمی معماری و شهرسازی ایران، ۱۳ (۲)، ۴۱ـ۵۷.

https://doi.org/10.30475/isau.2022.290149.1721

Böhme, G. (2018). L'atmosphère, fondement d'une nouvelle esthétique? (M. Le Calvé, Trans.). Communications, 102, 25-49. https://doi.org/10.3917/commu.102.0025

Böhme, G. (2019). Les atmosphères comme objet de l'architecture (M. Labbé, Trans.). Les Cahiers philosophiques de Strasbourg, 46, 169-194. https://doi.org/10.4000/cps.3435

Böhme, G. (2021). Atmosphere. In T. Kirchhoff (Ed.), Online Encyclopedia Philosophy of Nature / Online Lexikon Naturphilosophie. https://doi.org/10.11588/oepn.2021.1.80607

Zumthor, P. (2019). Atmospheres: Architectural environments. Surrounding objects (A. Akbari, Trans.). Parham Naghsh. (Original work published 2006)

Varmaghani, H. (2022). Syntactic analysis of spatial transparency in contemporary Iranian architecture. Journal of Architecture and Urbanism, 13(2), 41-57. **[In Persian]** https://doi.org/10.30475/isau.2022.290149.1721

Griffero, T. (2019). Places, affordances, atmospheres: A pathic aesthetics. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429423949

Bille, M., Bjerregaard, P., & Sørensen, T. F. (2015). Staging atmospheres: Materiality, culture, and the texture of the in-between. Emotion, Space and Society, 15, 31-38. https://doi.org/10.1016/j.emospa.2014.11.002

Zumthor, P. (2006). Atmospheres: Architectural environments, surrounding objects. Birkhäuser.

Thibaud, J.-P. (2011). The sensory fabric of urban ambiances. Senses and Society, 6(2), 203-215. https://doi.org/10.2752/174589311X12961584845846

Degen, M., & Rose, G. (2012). The sensory experiencing of urban design: The role of walking and perceptual memory. Urban Studies, 49(15), 3271-3287. https://doi.org/10.1177/0042098012440463

MacLeod, S., Hanks, L. H., & Hale, J. (Eds.). (2012). Museum making: Narratives, architectures, exhibitions. Routledge.

Hensel, M. (2018). Performance-oriented architecture: Rethinking architectural design and the built environment. Routledge.

Seamon, D. (2018). Life takes place: Phenomenology, lifeworlds, and place making. Routledge.

Sharr, A. (2007). Heidegger for architects. Routledge.

Pallasmaa, J. (2012). The eyes of the skin: Architecture and the senses (3rd Ed.). Wiley.